

Mehmed Zihni Efendi'nin Eserlerinde Arapça Sözlükleri Kullanma Usulü*

Mehmed Zihni Efendi's Method of Using Arabic Dictionaries in his Books

Elif Gül GÖKHAN¹ , Ali BENLİ²

*Bu çalışma "Mehmed Zihni Efendi'nin Arap Lügatçiliğindeki Yeri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bilecik, Türkiye

²Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: E.G.G. 00000-0002-5081-5086;
A.B. 0000-0003-3257-8969

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Elif Gül GÖKHAN (Ars. Gör.),
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Bilecik, Türkiye
E-posta: e.gulgokhan@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 09.02.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
21.02.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
07.03.2021

Kabul/Accepted: 09.03.2021

Atıf/Citation: Gökhan, Elif Gül ve Benli, Ali.

"Mehmed Zihni Efendi'nin Eserlerinde Arapça Sözlükleri Kullanma Usulü". *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 38 (2021), 37-65.
<https://doi.org/10.26650/jos.877678>

öz

Bu makalede Osmanlı'nın son dönem ilim adamlarından Mehmed Zihni Efendi'nin (ö. 1913) Arap dili ve edebiyatı üzerine yazdığı *el-Müntehab*, *el-Muktedab* ve *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eserleri üzerinden ilmi çalışmalarında Arapça sözlük kaynaklarını nasıl kullandığı incelenmiştir. Zihni Efendi'nin özel kütüphanesinde bulunan sözlüklere düştüğü okuma notları onun sözlüklerle olan ilişkisini ortaya koyması bakımından araştırmamızın diğer bir kaynağını oluşturmuştur. Zihni Efendi'nin özellikle Arap dili ile alakalı eserlerinde farklı sebeplerle birçok sözlüğe başvurduğu ve sözlükleri oldukça etkin ve tenkit edici bir şekilde kullandığı göze çarpmaktadır. Yirmi altı sözlük kullandığını tespit ettiğimiz Zihni Efendi'nin başvurduğu sözlükler daha çok Arapça ve Arapça-Türkçedir. Sözcükleri adeta bir sözlük yazarı tecessüsüyle irdeleyen Zihni Efendi kelimelerin anlamları, kökenleri, geçirdikleri lafız ve anlam değişimleri, hatalı kullanımları, morfolojik özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Kelimeleri açıklarken Arap toplumunun tarih ve kültürüyle ilgili bilgiler sunmuştur. Bazen gramer kurallarını sözlüklere başvurarak izah etmiştir. Sözlüklerden aktardığı bilgileri olduğu gibi değil birbirleriyle karşılaştırarak, tahkik ve tenkit ederek vermiştir. Ayrıca sözlüklerdeki bazı bilgileri dil bilgisi ve edebiyat kitaplarındaki bilgilerle de karşılaştırmıştır. Zihni Efendi, Arapça kelime, deyim ve atasözlerinin Türkçe karşılıklarını doğru ve kullanıma uygun olarak vermeye özen göstermiştir. Müracaat ettiği sözlüklerde bulunan bazı Türkçe karşılıkları beğenmeyerek yeni karşılıklar önermiş ve yanlış gördüklerini ise tashih etme yoluna gitmiştir. Zihni Efendi gerek eserlerinde sözlüklere yaptığı atıflar gerek kütüphanesindeki sözlüklere yazdığı notlarla bize dönemin sözlük okuma ve kullanma kültürü hakkında fikir vermektedir. Bu araştırma bir yandan bir Osmanlı âliminin sözlüklerle olan ilişkisini ele alarak özellikle kitap kültürünün bu yönüne ışık tutmaya çalışmakta, diğer yandan bilimsel araştırmalarla ilgilenenler arasında sözlüklerin daha etkin bir şekilde kullanılması gerektiğini vurgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Mehmed Zihni Efendi, sözlükbilim, Arapça-Türkçe sözlük, Osmanlı Devleti son döneminde Arapça öğretimi

ABSTRACT

Mehmed Zihni Efendi (d. 1913) was a distinguished Arabic language education scholar in the late Ottoman Empire. This article focuses on his use of Arabic

dictionaries in his scholarly studies. A competent and meticulous scholar, he utilized dictionaries for varied reasons and approached them critically. He used 26 dictionaries, predominantly bilingual Arabic-Turkish and Arabic. This study attends to Mehmed Zihni Efendi's *al-Muntakhab*, *al-Muqtadab*, and *al-Qawl al-Jayyid*, works related to Arabic language and literature. It also addresses his marginal notes on the dictionaries in his private library. The information he conveyed in his dictionaries always included critique, comparison, or analysis. He approached the errors in printed works with caution, expressed his evaluation of them, and occasionally preferred to use other editions and copies of texts in the related domain. Mehmed Zihni Efendi contemplated the vocalization of Arabic words to prevent misunderstanding and to correct misuse, comparing his vocalization with the usage of the words in other grammatical and literary works. In addition to instantiating, he inserted new definitions, elucidated the origins, noted changes in meanings, indicated misuse, and explained the morphological features of the words. He also offered historical and cultural information on Arab society and clarified the grammatical rules of the Arabic language in his insertions.

Keywords: Mehmed Zihni Efendi, dictionary usage, lexicology, Arabic-Turkish lexicon, Arabic in late Ottoman Empire

EXTENDED ABSTRACT

Mehmed Zihni Efendi (d. 1913) was a distinguished scholar of Arabic language education in the late Ottoman Empire. This article focuses on his utilization of Arabic dictionaries in his scholarly studies. Mehmed Zihni Efendi taught the Arabic language in *Mekteb-i Sultânî* (present-day Lycee de Galatasaray) for many years. He was also renowned for his original works and translations. A competent and meticulous scholar, he utilized dictionaries for varied reasons and approached them critically. He used 26 predominantly Arabic and Arabic-Turkish bilingual dictionaries such as Jawharî's (d. 400/1009) *al-Sihâh*, Fîrûzâbâdî's (d. 817/1415) *al-Qâmûs al-Muhît*, Ibn Manzûr's (d. 711/1311) *Lisân al-'Arab*, and Zabîdî's (d. 1205/1791) *Tâc al-'arûs*. He also used glossaries of terms, texts on general language, and literary works.

This study attends to Mehmed Zihni Efendi's *al-Muntakhab*, *al-Muqtadab*, and *al-Qawl al-Jayyid*, texts related to Arabic language and literature. It also addresses his marginal notes on the dictionaries in his private library. The first two abovementioned texts are grammar-based, and the third is a commentary on poetry. These works resemble dictionaries and include lexical Turkish translations of more than six thousand Arabic words noted by Mehmed Zihni Efendi.

Mehmed Zihni Efendi expanded the definitions offered by the dictionaries through examples from the verses of the Noble Quran, the hadiths, and couplets to better illuminate the usage of the concerned words. In addition to the instantiation, he inserted new definitions, elucidated origins, noted changes in meanings, indicated misuse, and explained the morphological features of words. He also provided historical and cultural information about Arab society and explained the grammatical rules of the Arabic language in his insertions.

The information he conveyed within his dictionaries always included critique, comparison, or analysis. He approached errors in printed works with caution, expressed his evaluation of the mistakes, and occasionally preferred to use other editions and copies of works in the related domain. Mehmed Zihni Efendi attended to the vocalization of Arabic words to prevent misunderstanding and to correct misuse, comparing his vocalization with the usage of the terms in other grammatical and literary works.

Mehmed Zihni Efendi endeavored to appropriately define Arabic words, idioms, and proverbs in Turkish. He did not approve of some of the definitions offered by Arabic-Turkish dictionaries and thus corrected what he found erroneous or proposed new equivalents. He predominantly utilized two dictionaries: Vankulu Mehmed Efendi's (d. 1000/1592) *Vankulu Lugatı* and Mütercim Âsım Efendi's (d. 1235/1819) *al-Oqyanûs*. Mehmet Zihni Efendi expressed his respect and admiration for Âsım Efendi on numerous occasions; nevertheless, he investigated why Âsım Efendi sometimes presented inaccurate definitions.

Mehmed Zihni Efendi's dictionary usage offers an insight to the culture of dictionary reading. The present study aims to elucidate this aspect of book culture by addressing the approach of Ottoman scholars to dictionaries. In so doing, it highlights the need to use dictionaries more effectively in scholarly investigations.

Giriş

Sözlüklerin, kelimelerin gerçek anlamlarının yanı sıra zamanla kazandıkları yan, mecaz ve terim anlamlarını, kökenlerini, hatalı kullanımlarını ve anlam daralmaları ya da genişlemelerini açıklama, kelimeler hakkında kimi dilbilgisel ve o dili konuşan toplumun tarihi ve kültürü hakkında bilgiler verme gibi birçok işlevi bulunur. Bu bağlamda sözlükler bizi yanlış anlamalardan koruyan ve dili doğru kullanmamızı sağlayan en önemli kaynaklardan sayılır.

İslâmî ilimlerin iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve hadislerin korunup doğru anlaşılabilmesi için söz konusu nassların dili olan Arapçanın inceliklerini ortaya koyan nahiv, sarf, belagat gibi çeşitli dil ilimleri kapsamında ilk olarak lügat ilmine dair çalışmaların başladığı söylenebilir. Ashâb-ı kirâm, Kur'ân-ı Kerim'de anlaşılması güç bir lafızla karşılaştıkları zaman anlamını Hz. Peygamber'e sorarak öğrendikleri gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonraki nesil de böyle bir durumla karşılaştığında dil konusunda ihatalı bir birikime sahip olan Abdullah b. Abbâs gibi sahabilere danışmıştır.¹ Bu durumda sahabiler Arapların divanı kabul ettikleri Arap şiirine başvurarak bu tür lafızları açıklamışlardır.²

İlk dönemlerde Kur'ân-ı Kerim'deki garîb kelimeleri açıklama saikiyle başlayan lügat çalışmaları, hicrî ilk yüzyılda Arap dilinde bazı bozulmalar görülmesi sonucu bu dilin safiyetini kaybetmesinden duyulan endişe ile girişilen dil ilimlerinin tedvin ve tasnif sürecinde daha sistemli bir hale gelerek genişlemiştir. Dil âlimleri bu dönemde dil malzemesini yabancı etkenlerden uzak bir hayat yaşadıkları ve dolayısıyla dillerinde bir bozulma ya da değişimin yaşanmadığı bedevîlerden derlemeye gayret göstermişlerdir.³ Bu şekilde başlayan sözlük çalışmaları Ebu Zeyd'in (ö. 215/830) *Kitâbü'l-Matar*, *Kitabü'n-Nebât*⁴, Asmaî'nin (ö. 216/831) *Kitâbü'n-Nahl* ve *'l-kerm*'i⁵ gibi anlam merkezli sözlükler; Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-Kur'ân*⁶, Kutrub (ö. 210/825), Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830 [?]) *Garîbü'l-hadîs*⁷ gibi garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîse dair sözlükler ve dilin bütün kelimelerini kuşatma iddiası ile yazılan Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn*,⁸ İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-Cemhere fi'l-luga'sı*⁹ gibi büyük sistematik sözlüklerle devam etmiştir. Belli bir alanın kavramlarını içeren terimler, canlılar, yer ve ülke isimleri, meseller, kelimelerin kökenleri, kalıpları, dil hataları, eş anlamlı sözcükler ve bunlar

1 İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 380.

2 Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, Beyrut: Dâru'l-ilm, 1984, s. 43; Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabîyye bed'etüha ve tetavvüruha*, Beyrut: Dâru'l-ilm, 1985, s. 24-25.

3 Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, s. 46-47; Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed., İsmail Güler, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015, s. 26-30.

4 Hüseyin Elmalı, "Ebû Zeyd el-Ensârî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 271.

5 Süleyman Tülücü, "Asmaî", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, s. 500.

6 Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, c. XIII, s. 380.

7 M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 376.

8 Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 310.

9 Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 417.

arasındaki anlam farklarını konu edinen çeşitli sözlük çalışmaları meydana getirilmiştir.¹⁰ Birbirinden farklı açılarla sözvarlığını ele alıp inceleyen bu çalışmalar sözlüklerin ilmi açıdan önemini ve işlevselliğini ortaya koymaktadır.

Sözlükler çağlar boyunca eğitim ve öğretimde ve eser telifinde sıklıkla başvurulan kaynaklar olmuştur. Farklı ilim sahalarında yazılan eserlerde ve edebî ürünlerde sözlüklere müracaat edildiğini gösteren pek çok atıfla karşılaşmak mümkündür. Nitekim Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga'sı*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ı, Fîruzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît*'i gibi geniş sözlükler verdikleri coğrafî, tarihî, edebî, örfî, biyografik bilgilerle ansiklopedik kaynaklar olarak başvurulan eserler olmuştur.¹¹ Sözlük-tefsir ilişkisi üzerine yapılan araştırmalarda müfessirlerin tefsirlerinde Kur'ân-ı Kerîm'deki garîp kelimeleri açıklarken sözlüklerin dilbilimsel malzemelerinden sıklıkla istifade ettikleri tespit edilmiştir.¹² Klasik dönem kelamcılarının ise söz-anlam ilişkisine büyük önem attıkları, bir konuyu ele alırken öncelikle konuyla ilgili terimlerin Arap dilindeki sözlük anlamlarını tespit edip daha sonra bu terimleri Arap dilindeki kullanımlarıyla uyumlu bir şekilde açıklama yoluna gittikleri ortaya konmuştur.¹³ Dilbilgisi kitaplarında, şiir şerhlerinde kelimelerin anlamları, morfolojik tahlilleri verilirken başvuru kaynakları yine sözlükler olmuştur.

Zihni Efendi'nin ise gerek dilbilgisi gerek edebiyat alanlarındaki eserlerinde kelime tahlillerine verdiği önem, sözlüklere yaptığı sık atıflar ve kullandığı sözlük sayısının fazla oluşu dikkat çekici mahiyettedir. Bunun yanı sıra sözlüklerde yer alan bilgileri olduğu gibi değil tahkik ve tenkit ederek aktarmıştır. Zihni Efendi'nin Arapça sözcük ve deyimlerin Türkçe karşılıklarını doğru ve kullanıma uygun olarak verme hususunda oldukça başarılı ve özgün olduğu, yanlış kullanımları konusunda uyarılar yaptığı görülmektedir.¹⁴ Zihni Efendi'nin sözlük kullanımına gösterdiği özen, bu konudaki titizliği ve yaptığı açıklamalar özellikle Arap dili ve edebiyatı sahasındaki kitaplarını adeta bir sözlük haline getirmiştir.

Aşağıda Zihni Efendi'nin nahiv ve sarfa dair *el-Müntehab* ve *el-Muktedab* adlı eserleri ile çeşitli belagat şevahidine dair *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eserini inceleyerek bu eserlerinde kullandığı sözlükleri ve bu sözlüklere hangi amaçlarla başvurduğunu tespit edip sözlükleri kullanma yöntemi ortaya koymaya çalışılacaktır. Bunun yanında Zihni Efendi'nin özel kütüphanesinde bulunan bazı sözlükler taranarak üzerlerine aldığı notlar da incelenecektir.

10 Bu tür sözlüklere örnek için bk. Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", s. 43-52.

11 Emil Ya'kub, *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 59, 114-15, 121-22.

12 Ayşe Uzun, "Hicri İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi", Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019, s. 10-14.

13 Mehmet Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", *Nazariyat*, 5/1 (Nisan 2019), s. 47.

14 Elif Gül Gökhan, "Mehmed Zihni Efendi'nin Arap Lügatçiliğindeki Yeri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018, s. 125-39, 174.

1. Hayatı

Mehmed Zihni Efendi 1846 yılında İstanbul'da doğmuştur.¹⁵ Tahsil hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Özel öğrenim gördükten sonra cami derslerine devam etmiş ve icâzet almıştır.¹⁶ Hocaları arasında Kütahyalı Abdurrahman Fevzî Efendi'nin (ö. 1864) bulunduğu bilinmektedir. Matbaa-i Âmire'de çalıştığı dönemde Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1304/1887), Yûsuf el-Esîr (ö. 1307/1890), Muhammed Mahmud eş-Şenkîti (ö. 1322/1904) gibi âlimlerle tanışmış ve onlardan istifade etmiştir.¹⁷ Ayrıca Hasan Râsim Paşa'nın (ö. 1299/1882) oğluna hocalık yapmak üzere Mısır'da üç ay kadar bulunduğu sırada oranın ilim adamlarından da istifade etmiş olması muhtemeldir.¹⁸

İş hayatına 1864 yılında Bâbîâli Meclis-i Vâlâ¹⁹ Mazbata Odası'nda başlayan Zihni Efendi, Matbaa-i Âmire'de kâtiplik ve musahhahlik, Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiyye'de öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur.²⁰ Meclis-i Kebîr-i Maârif olmak üzere çeşitli komisyonlarda üye olarak hizmet etmiştir.²¹

Zihni Efendi görevlerini layıkıyla yürüttüğü için bir takım rütbe ve nişanlar almıştır. Ayrıca 1888'de Stockholm'da toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne gönderdiği basılmış eserlerinden dolayı İsveç ve Norveç hükümeti tarafından kendisine altın madalya verilmiştir.²²

İslami ilimler, Arap dili ve edebiyatı ve Türk dili alanında telif, şerh, ta'lik ve tercüme türünde birçok eser kaleme almış²³ ve döneminin itibar sahibi ilim adamları arasında sayılmıştır.²⁴ Sarf ilmine dair *el-Müntehab*, *el-Müşezzeb* ve nahiv ilmine dair *el-Muktedab* adlı eserleri Arapça öğretiminde oldukça başarılı bulunmuş ve bazıları Osmanlı okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁵ *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eseri ise belagat öğretiminde ders kitapları olarak okutulan *Telhîsü'l-Miftâh*, *el-Mutavvel* ve *Muhtasarü'l-me'âni* gibi belagat eserlerinde geçen beyitlerin şerh edildiği en önemli Türkçe kaynak sayılmaktadır.²⁶

15 Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69, c. II, s. 1041; Hamza Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011, s. 43.

16 Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi*, c. II, s. 1041.

17 Ahmet Turan Arslan, "Beylerbeyi Sakinlerinden Mehmed Zihni Efendi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: Bildiriler*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009, c. II, s. 104.

18 Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, s. 56.

19 Meclis-i Vâlâ: Meclis-i Vâlâyî ahkâm-ı adliyenin kısa adı. 1837 tarihinde halk ve hükümet arasındaki davalara bakardı. 1861 tarihinde salahiyetleri genişleyerek üç daireye ayrılmış ve 1867 yılında ilga olunarak yerine Şûrayı Devlet kurulmuştur. Bk. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatu*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986, s. 213.

20 Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı*, s. 45-51.

21 Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s. 36.

22 Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı*, s. 53-55.

23 Eserleri için bk. Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı*, s. 73-135.

24 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz., Mehmet Ali Yekta Saraç, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, c. I, s. 325.

25 İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, çev. Ali Benli, Klasik Yayınları, 2007.

26 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 'ts.', Tıpkıbasım, Üsküdar: Âsitâne, 'ts.' s. 4; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı*, s. 246.

Mehmed Zihni Efendi 1913 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.²⁷

2. Zihni Efendi'nin Kullandığı Sözlükler

Mehmed Zihni Efendi'nin yukarıda bahsettiğimiz *el-Muktedab*, *el-Müntehab*, *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eserleri ve özel kütüphanesinde bulunan sözlüklere aldığı notlardan anlaşıldığı üzere birçok sözlüğe farklı amaçlarla sık sık başvurmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserlerinde kullandığı sözlük sayısı yirmi altıdır. Arap dilbilimiyle ilgilenmesi sebebiyle kullandığı sözlükler çoğunlukla Arapça ve Arapça-Türkçedir. Bunun yanında Farsça sözlüklere de müracaat etmiştir.

Zihni Efendi, kelime ve deyim izahında bulunmak, gramer konularını anlatmak, genel kültür bilgileri aktarmak suretiyle Ezherî'nin *Tehzibü'l-luga*,²⁸ Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabîyye*,²⁹ İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*,³⁰ Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhît*,³¹ Zebîdî'nin (ö. 1205/1790) *Tâcü'l-'arûs*,³² Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Hayâtü'l-hayevân*'i³³ gibi ansiklopedi niteliğindeki genel sözlükleri kullanmıştır. Eş anlamlı kelimelerin mana farklarını incelemek üzere Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra) *el-Furûku'l-luğaviyye*,³⁴ Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Fıkhü'l-luga ve sırrü'l-'Arabîyye*,³⁵ Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-*

27 Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-melâyin, 1992, c. VI, s. 123.

28 Emîl Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabîyye*, s. 58. Zihni Efendi'nin esere yaptığı atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 302; *el-Müntehab*, Marifet Yayınları, 'ts.', s. 283.

29 Emîl Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabîyye*, s. 107. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 14, 31, 44, 48, 106, 148, 177, 209, 219, 236, 238, 263, 266, 275, 277-78, 279, 286, 291, 294, 295, 296, 309, 310, 318, 331, 336, 345, 348, 355, 358, 376, 377, 379-80, 385, 387, 388, 398, 404, 407, 413, 415, 425, 428, 440, 441, 446, 465, 477, 478, 481, 489, 491, 493, 499, 508, 513, 611, 617; *el-Muktedab*, Marifet Yayınları, 'ts.', s. 81, 100, 112, 115-16, 117, 126, 129, 137, 233, 271, 303, 312, 313, 324, 333, 344, 345, 365; *el-Müntehab*, s. 46, 54, 63, 87, 106, 127, 138, 142, 165, 169, 175, 199, 200, 204, 206, 213, 218, 224, 225, 232, 234, 243, 272, 374, 382, 399, 417-18.

30 Emîl Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabîyye*, s. 114. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 294; *el-Müntehab*, s. 140, 147, 156, 189, 488, 499, 602.

31 Emîl Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabîyye*, s. 121. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 4, 22, 49, 70-71, 96, 97, 106, 141, 146, 177, 227, 250, 318, 326, 330, 337, 339, 347, 348, 350, 377, 382, 388, 409, 423, 425, 429, 433, 434, 435, 448, 450, 453, 477, 479, 496, 509, 512, 515, 516, 528; *el-Muktedab*, s. 24, 25, 34, 47, 67, 92, 112, 124, 126, 155, 165, 166, 168, 169, 202, 204, 242, 259, 301, 307, 309, 310, 317-18, 319, 320, 328, 345, 346, 377; *el-Müntehab*, s. 15-16, 105, 141, 165-66, 188, 204, 206, 214, 220, 224, 228, 234, 236, 239, 248, 252, 257, 265, 266, 267, 268, 271, 275, 283, 284, 295, 297, 329, 331, 345, 345, 348, 349, 355, 356, 364, 368, 374, 375, 376, 389, 395, 402, 413, 417-18, 422-23, 425, 426, 428, 429, 431, 435, 449, 451, 457, 463, 465, 469, 476, 477, 481, 520, 523, 623.

32 Ahmed Şerkâvî, *Mu'cemü'l-me'âcim*, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1993, s. 235. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 22, 49, 95, 126, 236, 250, 326, 337, 350, 485, 509; *el-Muktedab*, s. 112; *el-Müntehab*, s. 11, 22, 131, 152-53, 165-66, 198, 212, 243, 250, 283, 336-337, 342, 348, 365, 381, 394, 422, 425, 431, 435, 447.

33 M. Sadi Çoğenli ve Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000, s. 34. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 274, 329.

34 Ahmet Turan Arslan, "Askerî, Ebü Hilâl", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, s. 489. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 153.

35 Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebü Mansûr", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 237. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 117, 236, 260.

luga'sına,³⁶ dildeki kullanım hatalarına ve yabancı asıllı kelimelere dair Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Dürretü'l-gavvâs fi evhâmi'l-havâs*,³⁷ Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *Şerhu Dürreti'l-gavvâs*³⁸ ve *Şifâü'l-galîl*'ine;³⁹ deyim, mecaz içeren ifadeleri ve atasözlerini açıklamak üzere Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Mecma'u'l-emsâl*,⁴⁰ Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Müstaksâ fi'l-emsâl*⁴¹ ve *Esâsü'l-belâğa'sına*,⁴² bazı âyet ve hadislerdeki anlaşılması güç kelimeleri açıklamak üzere Zemahşerî'nin *el-Fâik fi garîbi'l-hadîs*,⁴³ İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs*⁴⁴ ve Fettenî'nin (ö. 968/1578) *Mecma'u bihâri'l-envâr*'ına;⁴⁵ fikhî terimleri açıklamak üzere Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Muğrib fi tertîbi'l-Mu'rib*,⁴⁶ Feyyûmî'nin (ö. 770/1368-69) *el-Misbâhu'l-münîr*'ine⁴⁷ başvurmuştur. Kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermek üzere İshak Hocası Ahmed Efendi'nin (ö. 1120/1708) *Aksal'l-ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l-edeb*,⁴⁸ Vankulu Mehmed Efendi'nin (ö. 1000/1592) *Tecüme-i Sihâh*⁴⁹ ve Âsım Efendi'nin (ö. 1235/1819) *Kâmûs Tercümesi*'den⁵⁰ istifade etmiştir. Bunlar dışında Meydânî'nin *es-Sâmî fi'l-esâmî*,⁵¹ Belevî'nin (ö.

- 36 Süleyman Tülüçü, “el-Müzahir”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 251. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 10, 134, 258, 465.
- 37 Şerkâvî, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 72. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 44, 136; *el-Müntehab*, s. 208, 213, 338-39, 368, 393, 393-94, 400, 446, 508.
- 38 Ali Şakir Ergin, “Hafâcî, Şehâbeddin”, İstanbul, 1997, *DİA*, c. XV, s. 73. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 21; *el-Muktedab*, s. 334; *el-Müntehab*, s. 176, 183, 256, 322, 357, 359, 430, 455.
- 39 Ergin, “Hafâcî, Şehâbeddin”, *DİA*, c. XV, s. 73. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 11, 27, 98, 102, 108, 114, 141, 142, 146, 193, 241, 248, 336, 357, 387, 388, 398, 399, 427, 474.
- 40 Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 120. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 29, 48, 70-71, 310, 333, 507, 507, 508; *el-Muktedab*, s. 30, 74, 180, 208, 279; *el-Müntehab*, s. 125, 127, 128, 249, 272, 280, 302, 314, 474, 499, 555, 573.
- 41 Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 121. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 208; *el-Müntehab*, s. 280.
- 42 Hulusi Kılıç, “Esâsü'l-Belâğa”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 357. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 45, 142, 143, 227, 334, 350, 387, 466, 491; *el-Muktedab*, s. 33, 44, 327; *el-Müntehab*, s. 65, 221, 429.
- 43 Selman Başaran, “el-Fâik fi Garîbi'l-Hadîs”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 102. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 348.
- 44 Şerkâvî, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 32. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 248, 435.
- 45 Khalîq Ahmad Nizami, “Fettenî”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 486. Atıflar için bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, Mısır: Matbaa-i Âmire, 1289 (1872), Beyazıt Yazma Eser Ktp, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 186.
- 46 M. Sadi Çöğenli, “Mutarrizî”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 376. Atıflar için bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 328, 497.
- 47 Şerkâvî, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 45. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 37, 41, 53, 71, 86, 92, 93, 96, 99, 100, 102, 112, 153, 178, 216, 231, 233, 241, 249, 268, 278, 284, 298, 302, 306, 309, 319, 337, 346, 348, 349, 351, 360, 384, 386, 423, 430, 439, 456, 459, 461, 484, 495, 496, 503, 532, 589-90; *el-Muktedab*, s. 92, 112, 113, 125, 160, 241, 281, 316, 323, 343; *el-Müntehab*, s. 8, 62, 90, 99, 114, 116, 121, 124, 125, 156, 160-61, 171, 176, 178, 187-88, 208-9, 213, 218, 230, 235, 254, 267, 271, 373, 374, 380, 387, 388-89, 402, 409, 410, 413.
- 48 Reşat Öngören, “İshak Hocası”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 533. Atıflar için bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, Beyazıt Yazma Eser Ktp, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 241.
- 49 Hulusi Kılıç, “Tâcü'l-luga”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 357. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 88.
- 50 Hulusi Kılıç, “el-Kâmûsü'l-muhîr”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 288. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 198, 409, 479; *el-Müntehab*, s. 188, 224, 327, 351, 359, 508.
- 51 Zülfikar Tüccar, “Meydânî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 502. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 245.

604/1208) *Kitâbü Elif bâ' li'l-elibbâ*⁵² ve Cürcânî'nin (ö. 816/ 1413) *et-Ta'rifât*'i⁵³ kullandığı sözlükler arasında yer almaktadır.

Şu var ki Zihni Efendi sözlükleri asıl yazdıkları amacın dışında çeşitli bilgiler edinmek ve aktarmak üzere de kullanmıştır. Mesela *el-Misbâhu'l-münîr*'i sadece fikhî terimleri açıklamak, *Mecma'u'l-emsâl*'i yalnızca deyim ve atasözlerini açıklamak üzere değil, kelimelerin sözlük anlamını izah etmek, kelimelerle ilgili sarf bilgisi, genel kültür ve gramer bilgileri aktarmak üzere de faydalanmıştır. Bunun gibi âyet ve hadislerdeki anlaşılması güç ifadeleri açıklamak üzere sadece garîbül-Kur'ân ve hadis sözlüklerine değil *el-Kâmûsü'l-muhît*, *Lisânü'l-'Arab* gibi genel sözlüklere de başvurduğu görülmektedir.

Zihni Efendi'nin en fazla başvurduğu sözlükleri *el-Kâmûsü'l-muhît*, *Sihâhu'l-'Arabiyye*, *el-Misbâhu'l-münîr* ve *Mecma'u'l-emsâl* olarak sıralayabiliriz. *el-Kâmûs* aynı zamanda en fazla tenkitte bulunduğu eserler arasında yer alır. Zebîdî'nin *Tâcü'l-'arûs*'ta *el-Kâmûs*'a yönelttiği eleştirileri ve tashihleri de nakletmiştir. Zihni Efendi, gördüğü en iyi ve en geniş sözlüğün *Lisânü'l-'Arab* olduğunu dile getirmesine⁵⁴ rağmen bu esere çok fazla atıf yapmamıştır. *el-Misbâhu'l-münîr*'in de kapsamlı olmamakla birlikte çok kullanışlı ve güzel bir sözlük olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Özel kütüphanesinde bulunan *el-Misbâh*'ın neredeyse her sayfasında Zihni Efendi'nin notlarının ve tashihlerinin bulunması dikkat çekicidir. Bu durum Zihni Efendi'nin sözlüğü baştan sona okuduğu izlenimi vermektedir.⁵⁶ *Mecma'u'l-emsâl*'i *el-Müstaksâ fi'l-emsâl*'den daha iyi bulduğunu dile getirmiş⁵⁷ ve bu sözlüğe daha fazla başvurmuştur. Buna karşın bir konuda *Mecma'u'l-emsâl*'de bulunan bilginin yanlış olduğunu ve doğrusunun *el-Müstaksâ fi'l-emsâl*'deki gibi olduğunu dile getirmiştir.⁵⁸

Zihni Efendi *Kâmûs Tercümesi*'ni bilgilerin yanlış aktarılması, harekelerin zabtında ve tercümede hata edilmesi gibi noktalarda eleştirmiştir. Yaptığı atıfların sayısı az olmakla beraber Zihni Efendi'nin aktardığı bilgilerin kaynağını her zaman belirtmediğini göz önünde bulundurunca bu eserden daha fazla yararlanmış olabileceğini tahmin edebiliriz. Aynı zamanda yaptığı bu eleştiriler *Kâmûs Tercümesi*'ni *el-Kâmûs* ile paralel okuduğunu göstermektedir.⁵⁹ Aynı şekilde *Aksal'l-ereb* ve *Tecüme-i Sihâh*'ı nadiren kullanmış ve *Tercüme-i Sihâh*'a atıfta bulunduğu bir yerde tercümenin hatalı olduğuna dair uyarıda bulunmuştur.⁶⁰

52 Halit Zavalı, "Ebü'l-Haccâc el-Belevî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 322. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 275.

53 Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rifât", İstanbul, 2011, *DİA*, c. XL, s. 29. Atıflar için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 102; *el-Müntehab*, s. 158, 159.

54 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 11.

55 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 12.

56 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, Beyazıt Yazma Eser Ktp, Zeyl II. Defter, nr. 15565-6.

57 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 280.

58 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 208.

59 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 198, 409, 479; *el-Müntehab*, s. 188, 224, 327, 351, 359, 508.

60 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 88.

3. Sözlükleri Kullanma Yöntemi

Zihni Efendi, başta kelimelerin anlamlarını açıklamak üzere sözlüklere birçok farklı sebeple başvurmuş ve onlardan istifade etmiştir. Sözlüklerde bulunan bilgileri birbiriyle karşılaştırmış ve hatalı bulduğu durumları belirterek düzeltmiştir. Bunları şu şekilde açıklayabiliriz:

3.1. Kelime Anlamları

a. Zihni Efendi, sözlüklere tercüme ettiği metinlerde geçen kelimeleri açıklamak üzere başvurduğu gibi şiir, âyet ve hadislerde geçen kelimeleri de sözlüklere başvurarak açıklamış, kelimelerin kullanımlarına örnek vermiştir.

Bir beytin sahibinin Dikülcin olduğunu bildirdikten sonra bu lafzın (ديك الحن) “bostanlarda bulunan bir böcek” anlamına geldiğini⁶¹ ve عُقَاب’ın yılanların başını ve kuşların kalplerini yiyen yırtıcı bir hayvan adı olduğu bilgisini⁶² *Hayâtü'l-hayevân*’dan aktarmıştır.

Esâsü'l-belâğa’dan “أَبَوْتُ فُلَانًا وَأُمُّهُ” ifadesinin “ona ana baba oldum” anlamına geldiğini bildirmiştir.⁶³

el-Misbâhu'l-münîr’den aktardığı bilgiye göre تَعَجُّب lafzının iki vecih üzere kullanımı bulunmaktadır. Elif harfi ile اَعْجَبْنِي “hoşuma gitti” elif’siz عَجِبْتُ ise “taaccüb ve istiğrâb ettim, hoş ve münâsib gördüm” anlamlarına gelmektedir.⁶⁴

Tâcü'l-'arûs’tan التَّكْرَار kelimesinin meânî ilminde “bir şeyi ard arda söylemek” anlamına geldiği bilgisini naklederken; Ebû Hilâl el-Askerî’nin *el-Furûku'l-lügaviyye* adlı sözlüğünden التَّكْرَار kelimesinin “birden fazla tekrar” الإِعَادَة kelimesinin ise “bir defa tekrar” anlamını taşıdığı bilgisini aktarmıştır.⁶⁵

شَقِيق kelimesinin “şekâiku'n-nu‘mân” denilen çiçek olduğu ve *es-Sâmî fi'l-esâmî*’de gösterildiği üzere “lale” anlamına geldiğini söylemiş, “Ancak bizce ma‘rûf olan şekâik başkadır.” diye dipnot düşmüştür.⁶⁶

﴿كَأَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ وَمَا أَذْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ كِتَابٌ مَرْفُوعٌ يُشْهَدُ الْمُتَّقُونَ﴾⁶⁷ âyetinde geçen عِلِّيُّون kelimesinin anlamını *el-Kâmûs*’tan “semanın yedinci katında olup müminlerin ruhlarının yükseldiği yer” olarak aktarmıştır.⁶⁸

﴿الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ﴾⁶⁹ âyetini *Dürretü'l-gavvâs*’tan nakille şöyle açıklamıştır: “Kurân-ı Kerîm’i parçalara ayırdılar ve bir kısmına inanıp bir kısmını inkar ettiler. Bir kısmına sihir bir

61 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 329.

62 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 274.

63 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 33.

64 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 298.

65 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 152- 53.

66 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 245.

67 83/el-Mütaffifin: 18-21.

68 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 449. (Tercüme bize aittir.)

69 15/el-Hicr: 91.

kısmına da şiir dediler.”⁷⁰

b. Sözlüklerden istifade ederek bazı ibarelerin istilâhî anlam ve kullanımları hakkında bilgi vermiştir.

رُوح kelimesinin “eş” anlamında hem kadın hem erkek için kullanıldığını ancak Necid halkının kadın için رُوحَة kelimesini kullandıkları ve fakihlerin de karı ile kocanın birbirine karıştırılması ihtimalinden dolayı bu şekilde kullanımı tercih ettikleri bilgisini *el-Misbâhu 'l-münîr*'den aktarmıştır.⁷¹

اسِطْرَاد لَهُ ifadesini “Harbde onu aldatmak için kaçamak gösterdi.” şeklinde açıkladıktan sonra istilâhî manasının *Şifâu'l-galil*'de “bir anlamdan başka bir anlama intikâl etmek” olduğu bilgisini vermiştir.⁷²

c. Zihni Efendi, kelimelerin telaffuzunda ve manasında gerçekleşen değişimler ile kelimenin sonradan kazandığı anlamlar üzerinde durmuş ve bu konularda verdiği bilgilerde sözlüklerden yararlanmıştı.

el-Muğrib'den “saf ipek” manasına gelen حَرَّ kelimesinin aslında bir hayvan ismi olduğu ve zamanla bu hayvanın tüyünden yapılmış giysiler için kullanılır hale geldiği bilgisini aktarmıştır.⁷³

أَكْرَبِي kelimesinin lafzî açıdan geçirdiği değişim ile ilgili *el-Kâmûs*'tan aktardığı bilgilere göre kelimenin aslı كَرَبِي'dir. Sonra yâ harfi tahfif amacıyla elif'e dönüşmüştür.⁷⁴

d. Zihni Efendi, deyimleri sözlüklerden istifade ederek açıklamıştır.

Bir şiirde yer alan كَالْمُسْتَجِيرِ مِنَ الرُّمَضَاءِ بِالنَّارِ ifadesinin mesel olduğunu bildirdikten sonra *Mecma 'u'l-emsâl*'de كَالْمُسْتَجِيرِ مِنَ الرُّمَضَاءِ بِالنَّارِ olarak rivâyet edildiği ve “iki kötü şeyden birini seçmek durumunda kalmak” şeklinde açıklandığı bilgisini vermiştir.⁷⁵

خُمُودُ عَيْنٍ (elin donukluğu) ifadesinin cimrilikten خُمُودُ عَيْنٍ (gözün donukluğu) ifadesinin ise yürek katılığından kinaye olduğu bilgisini *el-Misbâhu 'l-münîr*'den aktarmıştır.⁷⁶

e. Sözlüklerden istifade ederek bazı lafızların farklı lehçelerdeki kullanımları hakkında bilgi vermiştir.

70 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 446. (Tercüme bize aittir.) Daha fazla örnek için bk. *el-Kavlü 'l-ceyyid*, s. 14, 31, 41, 45, 53, 71, 86, 88, 92, 93, 96, 99, 100, 112, 142, 143, 148, 153, 178, 209, 216, 231, 236, 238, 241, 245, 249, 250, 258, 266, 268, 273, 277-78, 279, 286, 291, 306, 326, 328, 330, 329, 334, 337, 341, 345, 348, 350, 377, 382, 384, 387, 388, 395, 402, 398, 413, 425, 429, 430, 434, 450, 453, 466, 477, 479, 489, 491, 496, 497, 508, 512, 513, 515, 516, 528; *el-Muktedab*, s. 24, 30, 129, 155, 165, 204, 233, 241, 242, 259, 324; *el-Müntehab*, s. 62, 65, 90, 98, 99, 101, 106, 114, 121, 124, 127, 140, 146, 156, 173, 199, 200, 212, 213, 214, 220, 224, 225, 228, 230, 234, 235, 248, 250, 267, 268, 271, 272, 275, 279, 283, 284, 289, 294, 295, 329, 336, 337, 365, 374, 375, 382, 385, 387, 388, 394, 399, 415, 422, 425, 426, 428, 429, 435, 440, 447, 463, 476, 477, 495, 520, 523.

71 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 409.

72 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 193.

73 Mehmed Zihni, *el-Kavlü 'l-ceyyid*, s. 328.

74 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 301. (Tercüme bize aittir.) Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü 'l-ceyyid*, s. 96, 249; *el-Muktedab*, s. 328; *el-Müntehab*, s. 187-88, 298, 355, 388.

75 Mehmed Zihni, *el-Kavlü 'l-ceyyid*, s. 507. (Tercüme bize aittir.)

76 Mehmed Zihni, *el-Kavlü 'l-ceyyid*, s. 37. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü 'l-ceyyid*, s. 29, 71, 127, 219, 266, 310, 508; *el-Muktedab*, s. 67, 74; *el-Müntehab*, s. 34, 272, 296, 314, 336, 398, 573.

مُفَاعَلَة veznine redif olarak فَعَال vezninin de kullanılabileceği bilgisine ek olarak *Lisânü'l-'Arab*'dan Yemen halkının bu vezni yâ harfî ek olarak فَعَال şeklinde kullandıkları bilgisini aktarmıştır.⁷⁷

Tâcü'l-'arûs'tan aktardığına göre مَا فَعَى lafzının tâ'sı meşhur iki lehçeye göre kesreli veya fethali okunabilmektedir. Kesreli okumak ise daha yaygındır. *es-Sihâh*'tan da bu kullanıma örnek vermiştir: 78 مَا أَفَعَاتُ أَذْكَرُهُ وَمَا فَعَيْتُ أَذْكَرُهُ وَمَا فَعَيْتُ أَذْكَرُهُ...⁷⁸

Zihni Efendi, "piyâdegân ve at sürüsü" anlamına gelen الفَرْجَلَة kelimesinin *es-Sihâh*'ta bulunan bilgiye göre Temim lehçesinde الفَرْجَلَة olarak kullanıldığını aktarmıştır.⁷⁹

3.2. Dil Bilgisi

a. Zihni Efendi, sarf, nahiv ve edatlarla ilgili kuralları anlatırken sözlüklerden istifade etmiş hatta bazı kuralları dahi sözlüklerden aktarmıştır. Kelimelerin kökü, çoğul vezni, diğer kalıplara ve baplara göre çekimi ve kazandıkları anlamlara dair bilgi vermiştir.

İzâfet ile ilgili *el-Misbâhu'l-münîr*'den aktardığı kurala göre iki müfredin bir isme izâfetinde doğru olan birini zâhir, diğerini zamire muzâf kılmaktır. غُلَامٌ زَيْدٌ وَتَوْبَةٌ ibaresinde olduğu gibi. Aksi takdirde insan ikinci zikredilen ismin başka biri olduğu zannına kapılabilir.⁸⁰

Fiilin failinin bazen zât, bazen eşya ve bazen de mana olabileceği bilgisini verdikten sonra Zihni Efendi, *el-Misbâhu'l-münîr*'den şu bilgiyi aktarmıştır: "Fiilin ma'nalara isnâdı Arapçada oldukça yaygındır. ذَهَبَ طَافَ الْخَيْالُ، دَهَبَ الْهَمُّ، أَخَذَهُ الْكَمَلُ وَالشَّطَاطُ، عَدَاكَ اللَّوْمُ örneğinde olduğu gibi."⁸¹

Mecma'u'l-emsâl'den صَرَائِرُ بَيْنَهُمْ دَاءُ الصَّرَائِرِ ifadesindeki صَرَائِرِ'in صَرَّةٌ kelimesinin كَمَانٍ-كَمَانٍ'deki gibi çoğulu olduğu bilgisini aktarmıştır.⁸²

كَاتِبٌ edatı ile ilgili "*es-Sihâh*'tan kem-i istifhâmiyye gibi isti'mâl olduğu da anlaşılır." demiştir.⁸³ Zihni Efendi'nin bu ifadesinden kendisinin sözlüklerden yola çıkarak birtakım edatların kullanım biçimlerini tespit ettiği anlaşılmaktadır.

Basra dil ekolüne göre çoğul kelimelere nispet yâ'sı eklenemezken Kûfe dil ekolünün buna karşı çıkarak çoğul kelimelere nispet yâ'sının eklenmesini uygun gördükleri bilgisini *Şerhü'd-Dürre*'den aktarmıştır.⁸⁴

77 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 156.

78 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 112.

79 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 138. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 92, 323; *el-Müntehab*, s. 439.

80 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 281.

81 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 495. (Tercüme bize aittir.)

82 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 474.

83 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 344.

84 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 357. Daha fazla örnek için bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 14, 53, 71, 86, 92, 99, 100, 117, 146, 153, 216, 219, 233, 241, 262, 277-78, 279, 286, 291, 306, 337, 345, 347, 350, 360, 377, 384, 386, 413, 425, 429, 430, 434, 450, 465, 489, 512, 513, 515, 516, 528; *el-Muktedab*, s. 25, 81, 92, 115-16, 125, 126, 137, 180, 303, 309, 310, 316, 324, 333, 346, 365, 377; *el-Müntehab*, s. 63, 87, 114, 156, 160-161, 165, 171, 176, 178, 183, 189, 208-209, 236, 252, 256, 266, 309, 320, 322, 346, 348, 351, 356, 373, 379-80, 393-94, 400, 422, 431, 443, 459, 469, 481, 499, 532, 589-90, 602.

b. Zihni Efendi, hakkında tartışmaların bulunduğu bazı kurallar ile ilgili farklı görüşleri aktarırken sadece nahiv kitaplarında geçen görüşleri değil lügat yazarlarının görüşlerini de göz önünde bulundurmıştır.

عَئِر edatının başına harf-i ta'rîfin gelmesinin tartışmalı bir konu olduğunu belirttikten sonra Şehâbeddin el-Hafâcî'nin ise *Şerhü'd-Dürre*'de كُلُّ بَعْضٍ ve عَئِرْ kelimelerine muzâf-ı ileyhten bedel olmak üzere harf-i ta'rîfin gelmesini câiz kıldığını bildirmiştir.⁸⁵

Zihni Efendi, bazı dil âlimlerince هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا cümlesi ile هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا cümlesi arasında anlam bakımından bir farkın bulunmadığı, izâfetin sadece tahfif için bulunduğunu belirttikten sonra *es-Sihâh*'ta bulunan farklı bir görüşü zikreder ve Kisâî'nin görüşünün de *es-Sihâh*'taki bilgiyi desteklediğini belirtir. "Ancak *es-Sihâh*'ta şöyle denmiştir: 'Hac ibadeti yerine getirilmiş ise denir نَسُوهُ حَوَاجٍ بَيْتِ اللَّهِ' Bu görüşü İmam Muhammed el-Kisâî'nin görüşü desteklemektedir."⁸⁶

c. Nahiv kitaplarındaki bilgileri zaman zaman sözlüklerdeki bilgilerle karşılaştırmıştır. Hatta bazen sözlüklerde bulunan bilgileri tercih etmiştir.

İbn Mâlik (ö. 672/1274)⁸⁷ ve Radî el-Esterâbâdî'den (ö. 688/1289'dan sonra)⁸⁸ ef'âl-i şurû'tan olan طَفِقَ، جَعَلَ، أَخَذَ ve عَلِيَ fiillerinin müzâirlerinin olmadığı bilgisini aktardıktan sonra *es-Sihâh*'ta طَفِقَ طَفِقٌ يَطْفُقُ gibi جَلَسَ يَجْلِسُ şeklinde kullanımının bulunduğunu belirtir. Ancak bu durumun müspet durumlara özel olduğu *el-Kâmûs*'ta olduğu gibi مَا طَفِقَ ifadesinin kullanılmadığı uyarısında bulunur.⁸⁹

Zihni Efendi, müennes ve müzekker cemi'lerinin sîgalarının *el-Mufasssal*'da⁹⁰ killet cem'i sayılmış olmasına rağmen *el-Misbâhu'l-münîr*'in müellifi Feyyûmî'nin killet ile kesrete delaletinin eşit olduğu tercihinde bulunduğu bilgisini vermiştir.⁹¹

d. Sözlüklerde bulunan kural dışı bazı durumlara dikkat çekmiştir.

Elif-i maksûra ile biten kelimeler üç harfli olup aslı vâvî ise elif'in aslına döneceği ve böylece tesniye edileceği kuralını zikrettikten sonra sözlüklerde bu kuralın dışında bulunan kullanımlara örnek vermiştir: الرَّحَا müennestir. Mevd (Fîrûzâbâdî) hem vâv harfi hem yâ harfî ile zikretmiş ve vâv'lı olanı tercih etmiştir.⁹²

أَيّ lafzının bazen kemâli ifade ederek sıfat olarak kullanıldığı ve o halde mevsûfuna mutâbık olduğu bilgisini verdikten sonra *es-Sihâh*'ta ise müennes mevsûfuna aykırı olarak müzekker halde kullandığı açıklamasında bulunmuştur: "Cevherî kelimeyi müzekker olarak hikaye

85 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 334.

86 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 271. (Tercüme bize aittir.)

87 İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* adlı Arap gramerine dair eseri bulunmaktadır. Bk. Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 169.

88 Radî el-Esterâbâdî'nin İbnü'l-Hâcib'in nahve dair *el-Kâfiye* ve sarfa dair *eş-Şa'fiye* adlı eserlerine şerhleri bulunmaktadır. Bk. Sadreddin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 387-88.

89 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 617.

90 Zemahşerî'nin Arap gramerine dair eseridir. Bk. Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, s. 237.

91 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 456. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 218.

92 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 431. (Tercüme bize aittir.)

etmiştir. Şöyle denir: ”مَرَّتُ بِخَارِيَةٍ أَيَّ خَارِيَةٍ“⁹³

e. Kuralları açıklamak üzere bazı durumlarda sözlüklerden örnek cümleler aktarmıştır.

Harf ile irâb konusunu anlatırken *Esâsü 'l-belâğa*'dan örnekler aktarmıştır:

”لَا فَضُّ فَوْهُ أَيُّ تُغْرُهُ، وَسَقَطَ لِغِيهِ أَيُّ لَوْجِهِ“⁹⁴

Tef'îl bâbının mastarının nâkıs fiilerde تَوَعَّلَةٌ vezninde olduğu ve hâ'nın ancak şiir zaruretinde hafz edilebileceği bilgisinden sonra şu şiiri örnek vermiştir. فُهَيُّ شَتْرِي دَلْوَهَا تَتْرِيَا İbn Manzûr'dan aktardığına göre burada تَتْرِيَا kast edilmiştir.⁹⁵

3.3. Bilgileri Karşılaştırması

Zihni Efendi, zaman zaman sözlüklerdeki bilgileri birbiriyle karşılaştırdığı gibi bu bilgileri çeşitli edebiyat kitaplarında ya da tefsir, hadis kaynaklarında geçen bilgilerle karşılaştırmıştır.

اَفْعَلَاءُ vezninde bulunan, الإخْرِمَاز، الإخْرِمَاس، الإخْرِمَاس kelimelerinde bulunan nûn harflerinin mîm harfine kalb olduğu ve bunların، الإخْرِمَاز، الإخْرِمَاس şeklinde telaffuz edildiği bilgisini verdikten sonra not olarak الإخْرِمَاز kelimesinde bulunan mîm harfinin *el-Kâmûs*'ta kelimenin aslı gibi gösterildiği; ancak Cevherî'nin *es-Sihâh*'ta mîm'in zâid olduğunu dile getirdiğini bildirmiştir.⁹⁶

Bir beyitte⁹⁷ geçen الرَّجُلُ بَيْتَعَرُ ifadesinin *es-Sihâh*'ta “bir adam kavmini bâdiyede bırakarak kendisi şehirde ikâmet etti” anlamında kullanıldığı halde *Tâcü'l-'arûs*'ta bu beytin “Şam'dan Irak'a çıkmak” manasına şâhid gösterildiği bilgisini vermiş ve bu konuda ise farklı görüşler bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁸

Bir beytin şairinin Süheym b. Vesil er-Reyyahî olduğu *es-Sihâh*'ta ve *Keşşâf* haşiyesinde geçiyor olmasına rağmen şârihi tarafından *Mutavvel*'de hatalı olarak Arcî'ye nispet edildiği uyarısında bulunmuş ve hatalı olan bu bilginin ondan önce İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) eserinde yer aldığını bildirmiştir.⁹⁹

Bir beyitte geçen اِطَّلَاعُ kelimesine *el-Kâmûs*'ta yer alan anlamlardan اِطَّلَاعُ yani “ivdirmek” manasının uygun olacağını, *Desûkiye Haşiyesi*'nde¹⁰⁰ yer alan اِطَّلَاعُ ve اِطَّلَاعُ anlamlarının ise lügatte bulunmadığını bildirmiştir¹⁰¹.

93 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 312. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 312; *el-Müntehab*, s. 382, 431.

94 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 34.

95 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 147. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 326; *el-Muktedab*, s. 12, 25, 33, 34, 47, 67, 113, 166, 168, 202, 279, 312, 313, 319, 346; *el-Müntehab*, s. 131, 257, 258, 355, 382, 389, 407, 484.

96 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 204.

97 بَانَ امْرَأَ الْقَيْسِ ابْنَ ثَمَلِكٍ بِنِّقْرَا

98 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 236. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 22, 49, 106, 126, 177, 238, 481, 509; *el-Müntehab*, s. 141, 152- 53, 165-66, 428, 417-18.

99 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 219.

100 Muhammed b. Ahmed ed-Desûki'nin (ö. 1230/1815) *Muhtasarü'l-Meânî*'ye yaptığı haşiyedir. Eserin adı *Hâşiye 'alâ Şerhi 'l-Telhis*'tir. Bk. Cengiz Kallek, “Desûki, Muhammed b. Ahmed” *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 214.

101 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 496. Zikredilen beyit şudur: حَوْلَ الشَّقِيقِ الْغَضْنَ رَوْضَةً... قَدْ قُلْتُ لَمَّا أَطْلَعْتُ وَجَنَائِهِ. Daha fazla örnek için bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 48, 70-71, 106, 227, 263, 294, 309, 333, 350, 496.

3.4. Tarihi ve Kültürel Bilgiler

Zihni Efendi şehirler, şahıslar, olaylar, Arap kabileleri, tarihi, adetleri vs. ile ilgili yeri geldikçe sözlüklerden istifade ederek tarihi ve kültürel bilgiler aktarmıştır.

Menkûl isme örnek olarak verdiği سُرٌّ مَنْ رَأَى ile ilgili Harîrî'nin *Dürretü'l-gavvâs* adlı sözlüğünden bu şehre سَامَرًا da dendiğini ancak bu kullanımı Harîrî'nin yanlış bulduğunu, yapımına Halife Mu'tasım'ın emir verdiği ve askerlerinin bu şehri görünce gördükleri şeyler üzerine çok mutlu oldukları, bu nedenle bu şehre bu ismin verildiği bilgisini aktarmıştır.¹⁰²

"Mısır el-Cedîde" isminin Mısır diyarının merkezi olan Kâhire için kullanıldığı ve Muiz-Lidînillâh Ebû Temîm Muad el-Ubeydî tarafından hicrî 362'de inşa edildiği bilgisini *Şifâü'l-galîl*'den aktarmıştır.¹⁰³

المبْرَطِش kelimesini "satıcı ile müşteri arasındaki aracı" olarak açıkladıktan sonra *el-Kâmûs*'tan Hz. Ömer'in cahiliye döneminde bu mesleği yerine getirdiği bilgisini aktarmıştır.¹⁰⁴

Muallakatu's-seb'a hakkında *Şerhü'd-dürre*'den bu şiirlerin muallaka (مُعَلَّقَةٌ) olarak isimlendirilmesinin sebebini toplantılarında şiir okunduğu zaman topluluktaki önde gelenlerin ezberlenmesi gerekli bir şiir olduğuna işaret etmek üzere عَلَّقُوهَا demelerinden ötürü olduğunu bildirmiştir. Kabe'nin duvarına asıldığına dair söylentilerin bir aslının olmadığı ve bu şiirleri Benî Ümeyye döneminde bir araya getirenin ise Hammâd er-Râviye olduğu bilgisini aktarmıştır.¹⁰⁵

3.5. Hatalı Kullanımları Tespit

Zihni Efendi halk harasında hatalı kullanılan sözcükler hususunda uyarıda bulunmuş ve doğru kullanımlarını sözlüklerden istifade ederek bildirmiştir.

el-Misbâhu'l-münîr'den halkın الرِّكَابِيَّةُ وَالْخَلِيفِيَّةُ الْأَمْوَالُ terkinini tâ harfinin sübûtuyla kullanımının yanlış olduğu, doğrusunun ise tâ'nın hazfi ve illetli harfin vâv harfine dönüştürülmesi ile الرِّكَوِيَّةُ şeklinde olacağı uyarısında bulunmuştur.¹⁰⁶

"Bir şeyin hakikatine ve künhüne varmak" diye tanımladığı الرِّكَابِيَّةُ kelimesinin bu manada الرِّكَابِيَّةُ kullanımının olmadığını belirttikten sonra bu kelimedenden müştak fiilin olmayacağı ve لَا يَكْتَنِبُهُ الْوَصْفُ tabirinin ise Arapçanın aslında bulunmadığı bilgisini *es-Sihâh*'tan aktarmıştır.¹⁰⁷

el-Misbâhu'l-münîr müellifinin المَشِيَّةُ lafzını hemzenin yâ harfine tebdili ile المَشِيَّةُ şeklinde kullanımını onaylamadığı bilgisini vermiştir.¹⁰⁸

102 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 44.

103 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 427.

104 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 248.

105 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 455. (Tercüme bize aittir.) Bu konuya *el-Kavlu'l-ceyyid* adlı kitabında da değinmiş ve *el-Müntehab* adlı eserine yönlendirmiştir. Bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlu'l-ceyyid*, s. 21. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlu'l-ceyyid*, s. 4, 31, 44, 49, 96, 97, 102, 177, 198, 219, 250, 328, 423, 447, 479, 481; *el-Muktedab*, s. 321; *el-Müntehab*, s. 27, 46, 108, 188, 198, 232, 239, 248, 253, 254, 265, 283, 295, 338- 39, 346, 348, 349, 357, 364, 388, 439, 441, 451, 465, 474, 611.

106 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 348.

107 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 169.

108 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 125.

3.6. Sözlüklere Yönelik Eleştirileri ve Hataları Düzeltmesi

Zihni Efendi, kelimelere yanlış hareke verildiği, tercümenin ve bazı bilgilerin eksik veya hatalı olduğu gibi *el-Kâmûs*, *Kâmûs Tercümesi*, *es-Sihâh*, *Vankulu Lugatı* ve *Mecma'u'l-emsâl*'e yönelik tenkitlerde bulunmuştur.

Zihni Efendi, *el-Kâmûs* müellifinin sözlüğünü “kapsayıcı” anlamına gelen “Muhît” olarak isimlendirmesini eleştiriye tabi tutmuştur. Çünkü Zihni Efendiye göre Arapça çok geniş bir dil olduğu için hiçbir sözlük bu dili tam anlamıyla kuşatamaz. Hatta döneminin en iyi müçtehitlerinden ve edebiyatçılarından biri olarak gördüğü İmam Şâfiî'ye nispet ettiği ve hemfikir olduğu görüşe göre Arapça o kadar geniştir ki Hz. Peygamber dahi onu kuşatmış değildir. İsmine rağmen müellifinin *el-Kâmûs*'un birçok maddesini eksik bıraktığı, bu nedenle bu ismin kinayeden ibaret kaldığını belirtmiştir.¹⁰⁹

Zihni Efendi, *el-Kâmûs*'ta yer alan kelimelerin kök harfleri, çoğul ya da tekil halleri, çekimlenmesi, harekelenmesi, beyitlerin şairinin kim olduğu gibi bazı bilgilerin hatalı ya da eksik olduğuna dair uyarıda bulunmuş ve bunları düzeltmiştir.

“Yol doğruldu” anlamına gelen اَثَلَّتْ الطَّرِيقُ örneğinde bulunan fiilin rubâî asıllı olarak تَلَّتْ faslında bulunması gerekirken *el-Kâmûs*'ta تَلْب faslında bulunduğu dair uyarıda bulunmuştur.¹¹⁰

Bazı beyitlerin sahibinin yanlış zikredildiği hususunda *el-Kâmûs*'u eleştirmiştir. Harîrî'nin *Makâmât*'ında ve *Mecma'u'l-emsâl*'de geçtiği üzere beyitlerin¹¹¹ sahibinin İbn Akîl Ullefe el-Murrî belirtildiği halde *el-Kâmûs*'ta hata ile Ebû Ahzem olarak zikredildiğini ifade etmiştir.¹¹²

Sözlüklerin birbirine olan eleştirilerini de zikretmiştir. Bir vadi ismi ve alem-i münker olan رَاكس kelimesini *el-Kâmûs*'un harf-i ta'rîfle zikretmiş olmasını *Tâcü'l-'arûs* müellifi Seyyid Murtaza'nın eleştirdiği bilgisini vermiştir.¹¹³

Bir beyitte¹¹⁴ yer alan الفَعْلَانِ kelimesinin *el-Kâmûs*'un müellifin sâ harfinin fetha olması gerektiği iddiasının doğru olmadığı uyarısında bulunmuş ve bu görüşünü *Tâcü'l-'arûs* ile desteklemiştir.¹¹⁵

Zihni Efendi, *el-Kâmûs* tercümesi olan *el-Okyânüsü'l-basît*'i *el-Kâmûs*'ta yer alan bilgileri yanlış aktardığı, harekeleme ve tercüme hatalarının bulunduğu gibi konularda eleştirmiştir. Bu eleştirileri yaparken yapıcı bir dil kullanmış, hataları düzeltmiş ve saygısından ödün vermemiştir. Her seferinde Âsım Efendi'yi “Merhum Âsım” şeklinde zikretmiştir.

Âsım Efendi'nin (ل ع ن) maddesinde اَبَيْتَ اللُّغْنِ ifadesindeki bu fiili “mâzî, meçhul, muhatap” olarak değerlendirmesini hatalı bulmuştur.¹¹⁶

109 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 15.

110 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 206.

111 اِنْ بِنِي رَمْلُونِي بِالْأَمِّ ... مِنْ يَلْقَى أَسَادَ الرِّجَالِ يُكَلِّمُ
وَمَنْ يَكُنْ دَرْءٌ بِهِ يُقَوِّمُ ... شَيْئِينَ أَغْرَفَهَا مِنْ أَحْزَمِ

112 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 70-71.

113 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 509.

114 أَرَبٌ يَبُولُ الثُّغْلِيَانُ بِرَأْسِهِ ... لَقَدْ دَلَّ مَنْ بَالَتْ عَلَيْهِ الثُّغَالِبُ

115 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 435. Daha fazla örnek için bk. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 22, 49, 409, 433; *el-Muktedab*, s. 345; *el-Müntehab*, s. 15-16, 141, 243, 499.

116 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 508.

Kâmûs Tercümesi'nde *el-Kâmûs*'ta yer alan bilgilerin yanlış aktarıldığı hususunda uyarıda bulunmuştur. Bir beytin sahibinin ismi Şehl, lakabı ise Findü'z-zimmanî iken *Kâmûs Tercümesi*'nde (ف ن د) maddesinde isim ile lakabın yer değiştirdiği ve Şehl isminin ise (ن م ن) maddesinde hatalı olarak sîn-i mühmele ile basıldığı uyarısında bulunmuştur.¹¹⁷

“Köylü” anlamına gelen كُرْوِي kelimesinin zabtının *es-Sihâh*'ta ve *el-Misbâh*'ta iki fetha ile açıklanmış olmasına rağmen kâf harfinin zammeli olarak meşhur olmasının nedenini Âsım Efendi'nin *Kâmûs Tercümesi*'nde “كُرْوِي kelimesi كُرْوِي veznindedir” diye açıklamada bulunmuş olmasına dayandırmıştır.¹¹⁸

Zihni Efendi, *el-Kâmûs* ve *Kâmûs Tercümesi* dışında *es-Sihâh*, tercümesi olan *Vankulu Lugatı* ve *Mecma'u'l-emsâl*'de de bazı bilgilerin eksik ya da hatalı olduğu ve yanlış tercümede bulunulduğuna dair uyarılarda bulunmuştur.

مُنْتَقِلٌ، مُنْتَقِمٌ، مُنْتَقِمٌ gibi sülâsi mezidlerin ism-i tasğîrinin mîm'leri hafzedilmeden yapılrken مُتَّبِعٌ، مُتَّبِعٌ gibi rubâilerin mîm'lerinin hafzedileceği bilgisini verdikten sonra مُتَّبِعٌ kelimesinin ism-i tasğîrinin مُتَّبِعٌ olması gerekirken *es-Sihâh*'ta ism-i tasğîrinin mîm harfî hafzedilmeden مُتَّبِعٌ olarak yapılmış olmasına dair *el-Kâmûs* müellifinin *es-Sihâh*'a yönelik tenkidini haklı bulmuştur.¹¹⁹

İbn Zeydûn'un risalesinde yer alan Haris b. Va'le'ye ait olan bir şiirin¹²⁰ sahibi hakkında *es-Sihâh*'ta (و ع ل) ve (ج ل ل) maddelerinde bilgi hatası bulunduğu hususunda uyarılmıştır.¹²¹

إِعْتَرَّ kelimesinin “bir kimseyi 'ale'l-gafle basmak” manasında müteaddî bir fiil olduğu ve *es-Sihâh*'ta dahi يُعْتَرُّ فُلَانًا إِذَا أْتَاهُ عَلَى عِرَّةٍ أَوْ عَمَلَةٍ şeklinde kullanımına örnek verilmiş olmasına rağmen *es-Sihâh*'ın tercümesinde “aldanmak” şeklinde kusurlu bir çeviri yapıldığı hususunda uyarılmıştır.¹²²

Zihni Efendi, bazı durumlarda mef'ûl-i fiilin fiilinin hafzedilebileceği bilgisinden sonra أُسَائِرَ الْيَوْمِ وَقَدْ زَالَ الطُّهْرُ deyimini örnek olarak zikretmiş ve “*Mecma'u'l-emsâl*'de tahrif vardır, onu düzelt.” diyerek uyarıda bulunmuştur.¹²³ Bahsettiği tahrif ise *Mecma'u'l-emsâl*'de الْيَوْمِ yerine الْعَوْمِ denmiş olmasıdır.¹²⁴

4. Kütüphanesinde Bulunan Sözlüklere Düştüğü Notlar

Sözlükleri oldukça etkin kullanan Zihni Efendi'nin özel kütüphanesinde bulunan bazı sözlüklere düştüğü notlar onun sözlük kullanımına verdiği önemi yansıtmaktadır. Hali hazırda Zihni Efendi'nin özel kütüphanesi Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesinde (bundan sonra BYEK)

117 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 198.

118 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 351. Daha fazla örnek için bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 409, 479; *el-Müntehab*, s. 188, 327, 359.

119 Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 331.

120 Şiir هُمْ قَتَلُوا أَمِيمَ أَخِي ... فَإِذَا زَمِنَتْ بِصَيْبِنِي سَهْمِي beyti ile başlamaktadır.

121 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 48.

122 Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 88.

123 Mehmed Zihni, *el-Muktedab*, s. 208.

124 Meydâni, *Mecma'u'l-emsâl*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 'ts.', c. I, s. 335.

bulunmaktadır.¹²⁵ Bu notları tespit için Zihni Efendi'nin özel kütüphanesinde yer alan *el-Kâmûsü'l-muhît*, *Kâmûs Tercümesi*, *Tâcü'l-'arûs*, *Tâcü'l-luga*, *Vankulu Lügatı*, *el-Misbâhu'l-münîr* ve *Ahter-i Kebîr* sözlükleri gözden geçirilmiştir.¹²⁶ *Ahter-i* ve *Vankulu Lügatı*'nde Zihni Efendi'ye ait bir not bulamazken diğer sözlüklerde özellikle *el-Misbâhu'l-münîr*'de sayfalara düştüğü notların bulunduğu görülmüştür. Zihni Efendi'nin bu sözlüklere aldığı notlar şöyle tasnif edilebilir:

a. Kelimeler ile ilgili açıklama notları düşmüştür. Bazen farklı sözlük ya da eserlerden açıklamalarda bulunmuştur.

Zihni Efendi, *Kâmûs Tercümesi*'nde bulunan "İbtidâ ona tutup ziyâdesiyle tahrik ile muztarib eyledikten sonra vücûdundan 'arak tereşşüh eylemekle ..." ifadesinde bulunan "tahrik ile muztarib" ibaresinin aslının "تمنع الاضطراب" olup "hareketten men' olunur" anlamına geldiğine dair not düşmüştür.¹²⁷

Peygamber Efendimizin nazardan sakınmak için mâşâallâh (مَا شَاءَ اللَّهُ) ve bârekallâh (بَرَكَتُ اللَّهِ) denmesi tavsiyesiyle ilgili bulunan ibareye Zihni Efendi "Ne güzel tabirdir!" şeklinde not düşmüştür.¹²⁸

صَعْلٌ kelimesini الصَّغِيرُ الرَّأْسِ, السَّبِيّ kelimesini العَرَبُ مِنْ أَرْضٍ مِنْ أَرْضٍ şeklinde açıklamış,¹²⁹ اِطْرَيْقَلْ kelimesinin anlamını bilemediğine dair not düşmüştür.¹³⁰

المُهْرَجَانِ kelimesiyle ilgili Fârisîlerin yedinci aylarının ismi olduğu açıklamasında bulunmuş ve ayların Farsça isimlerini not etmiştir.¹³¹

اَرَاخْ kelimesi açıklanırken اَرَحْنَا بِالصَّلَاةِ şeklinde verilen örneğe يَا اَبَاكَ ibaresini not düşmüştür. Ki bu bir hadistir.¹³²

Ârim (عَارِم) kelimesine dair açıklamanın yapıldığı satırda Zihni Efendi, Ârim lakaplı Muhammed İbnü'l-Fazl'ın zikredilmediğine dair not düşmüş, *Sahih-i Müslim*'in "Kitâbü'l-buyû" bölümünde bu bilginin yer aldığını bildirmiştir.¹³³

el-Misbâhu'l-münîr'de yer alan "فَهُوَ أُخْرَى أَنْ يُؤَدَمَ بَيْنَكُمَا" hadisini İbn Esîr'in *en-Nihâye* adlı sözlüğünden açıklamıştır. Buna göre hadisten kastedilen evlilik niyetiyle kadının görülebileceğidir.¹³⁴

125 Mehmed Zihni Efendi, özel kütüphanesini Beyazıt Devlet Kütüphanesine vakfetmiştir. 1025 kitaptan oluşan koleksiyonu şu an Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Esas Defter denilen Demirbaş defterlerinde (Zeyl II. Defter) 14904-15929 numaralarda kayıtlıdır. Bk. Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, s. 79.

126 Henüz elektronik ortama aktarılmamış olan bu eserleri inceleyebilme fırsatı sunan Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürü Sayın Salih Şahin Beye ve çalışanlarına teşekkür ederiz.

127 Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-basit fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît (Kâmûsü'l-muhît Tercümesi)*, Mısır: Bulak, 1301 (1883), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 614.

128 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 729.

129 Cevherî, *Tâcü'l-luga ve shâhü'l-'Arabîyye*, Mısır, 1292 (1875), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15561, c. I, s. 3.

130 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 32.

131 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 167.

132 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 173. Rivâyet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, neşr. Şuayb el-Arnaût v.dgr., Müessesetü'r-risâle, 1421 (2001), c. XXXVIII, s. 178.

133 Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Mısır: Matbaa-i Hayriye, 1306 (1889), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15533, c. VIII, s. 295.

134 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 9.

el-Misbâhu 'l-münîr'e *es-Sihâh*'tan “elin yumulmasıyla vurma”ya كَمّ dendiğine dair not düşmüş ve bu kelimeye İshak Hocası Ahmed Efendi'nin *Aksa 'l-ereb* adlı sözlüğünde rastladığını eklemiştir.¹³⁵

¹³⁶(وطلح منضود) âyetinde geçen طَلَح kelimesinin *Tâcü 'l-'arûs*'ta “muz ağacı” olarak tefsir edildiğine dair not düşmüştür.¹³⁷

Zihni Efendi, bazı kelimelerin Türkçe karşılıklarını not etmiştir. الخَجْرَة kelimesine “uçkurluk”,¹³⁸ الرِّبِيَّة kelimesine “rıhtım”,¹³⁹ المِعْرَة kelimesine “aşı boyası”,¹⁴⁰ الكُمَّرَة kelimesine “kümelti”¹⁴¹ diye not düşmüştür.

Zahriyelerde genellikle kelimelerle ilgili açıklama notları bulunmaktadır. Mesela *el-Misbâhu 'l-münîr*'in zahriyesine fiilin manaya isnadı ile ilgili açıklamanın sayfa 194'te olduğuna dair not düşmüş ve bu duruma طَافَ الخَيْالُ ve هَبَّ الهُمُّ örneklerini vermiştir.¹⁴²

b. Bazı kelimeler hakkında dilbilgisi çerçevesinde bilgiler vermiştir.

شَكْر kelimesinin شَكِير'in,¹⁴³ نَهَال kelimesinin نَاهِل'in¹⁴⁴ cem'i olduğuna, كَلَّكَ kelimesinin *el-Misbâhu 'l-münîr*'de كَمَّرَة vezninde verildiğine dair not düşmüştür.¹⁴⁵ الَان kelimesi ile ilgili ان و ان şeklinde kullanımının da olduğuna, كَلَّف fiilinin dördüncü bâbdan olduğuna¹⁴⁶ dair not düşmüştür.

فَعِيل veznindeki kelimelerin çoğullarının فَعَلَة vezninde gelemeyeceği ile ilgili bilginin yanına bu kuraldan istisna olarak الضَّعِيف وَالضَّعْفَةُ وَالخَيْبَةُ وَالخَيْبَةُ kelimelerini örnek vermiştir.¹⁴⁷

c. Sözlüklerde bulunan beyitlerin bazen devamını vermiştir.

لَيْسَ مِنْ مَاتَ فَاسْتَرَاحَ بَعِيَّتِ ... إِنَّمَا المَيْتُ مَيْتُ الأَحْيَاءِ beytinin devamını not düşüp Kastallânî'nin kitabının (*İrşâdü 's-sârî*) 6. cildinin 514. sayfasından aktardığını bildirmiştir:¹⁴⁸

135 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 241.

136 56/el-Vâkıa: 29.

137 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 16. Daha fazla örnek için bk. Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15561, c. I, s. 3, 4, 5, 607, 629; nr. 15562, II, 157, 247, 569; Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 6, 13, 15, 30, 36, 61, 65, 78, 89, 91, 116, 120, 135, 136, 137, 142, 145, 165, 178, 184, 185, 186, 206, 213, 245; nr. 15566, c. II, s. 25, 38, 61, 66, 70, 88, 89, 106, 119, 136, 162, 165, 172, 252; Zebidî, *Tâcü 'l-'arûs*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15535, c. X, s. 133; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 893; nr. 15596, c. III, s. 201.

138 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 97.

139 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 178. Daha fazla örnek için bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 141.

140 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 162.

141 Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15561, c. I, s. 3.

142 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I. Daha fazla örnek için bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-muhît*, Mısır: Bulak, 1301 (1883), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15522-15524, c. I-III; Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. I-II.

143 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15595, c. II, s. 598.

144 Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15561, c. I, s. 5.

145 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15596, c. III, s. 109.

146 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 57.

147 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 195. Daha fazla örnek için bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 58, 97, 115, 116, 155, 197; nr. 15566, c. II, s. 55, 227.

148 Feyyûmî, *el-Misbâhu 'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 168.

أَيَا سَائِلِي تَفْسِيرَ مِثِّي وَمِثِّي ... فَذُوكَ قَدْ فَسَّرْتُ إِنْ كُنْتُ تَعْقِلُ
فَمَنْ كَانَ ذَا رُوحٍ فَذَلِكَ مِثِّي ... وَمَا الْمِثُّ إِلَّا مَنْ إِلَى الْقَبْرِ يُحْمَلُ

أَيَانُ lafzını açıklarken بائعُ bā'icü diye acüz kısmı verilen şiirin kime ait olduğunu belirterek sadrını sayfanın kenarına not düşmüştür. Zihni Efendi'nin verdiği bilgilere göre beyit Antere'ye aittir ve beytin başı şöyledir: 149

d. Âyet, hadis ve beyit örnekleri vermiştir.

طَرْفُ kelimesinin açıklandığı satırın karşısına (لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ) 150 âyetini örnek olarak yazmıştır. 151

مَائِحُ 'in مَائِحَةٌ 'nin çoğulu olduğu ile ilgili bilgiye hadis örneği vermiştir: "مَائِحَةٌ مَائِحَةٌ". 152

(ر ب ع) maddesinin açıklandığı yerde أَفْلَحَ مَنْ كَانَتْ لَهُ رُبْعِيُونَ ... أَفْلَحَ مَنْ كَانَتْ لَهُ رُبْعِيُونَ ... 153

e. Bazı hadis ve beyitlerin farklı rivâyetlerine değinmiştir.

ب (س ق ب) maddesinde "الحَارُّ أَحَقُّ بِصَفِيَّةٍ" 154 hadisinin بِسَمِيَّةٍ şeklinde rivâyetinin de olduğu bilgisinin (س ق ب) maddesinde bulunduğunu bildirmiştir. 155

Metinde geçen عَلَى ابْنَةِ الْحَمَارِيسِ الشَّيْخِ الْأَزْبِ ... عَلَى ابْنَةِ الْحَمَارِيسِ الشَّيْخِ الْأَزْبِ (ö. 855/1451) 'Umdetü'l-kârî adlı Buhârî şerhinde عَلَى فِتَاوٍ مِثْلٍ يَبْرَأُ الدَّهْبَ şeklinde farklı rivâyet edildiğine dair not düşmüştür. 156

f. Bazı durumlarda sözlük yazarlarını eleştirmiş, hatalı bulduğu durumları düzeltmiştir.

Zihni Efendi, Fîrûzâbâdî'nin Cevherî'ye فَذُ edatının isim kılınması durumunda şeddeleneceğine dair itiraz ederek sadece sonu illet harfi ile bitenlerin şeddeleneceğine dair görüşünün هَلْ ile ilgili aktardıklarıyla çeliştiğine dair not düşmüştür. 157 Nitekim Fîrûzâbâdî asıl harfleri tamamlamak üzere هَلْ 'in şeddelenebileceğini ifade etmiştir. 158

el-Misbâhu'l-münîr' de عَيْرٌ ('ayr) kelimesinin Mekke'de bulunan bir dağ ismi olduğuna dair bilgiyi Medine diye düzeltmiştir. 159 اَوْزَسَ الشَّحْرُ اَوْزَسَ الشَّحْرُ إذا اُخْضِرَّ ibaresine اَوْزَسَ الشَّحْرُ اَوْزَسَ الشَّحْرُ ibaresinin anlamının anlamının değil de اصْفَرَّ olacağını belirtmek üzere لَعَلَّهُ اصْفَرَّ diye not düşmüştür. 160

عَمُورِيَّةُ ('Ammüriyye) ile ilgili Âsım Efendi'nin Anadolu'da Enguri denilen bir belde olduğuna dair verdiği bilgiyi düzeltten "Enguri şî'r-i İmrüü'l-Kays'ta vârid olduğu üzere Ankara'dır.

149 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15596, c. III, s. 597.

150 14/İbrahim: 43.

151 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 13.

152 Benzer rivâyet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. XXX, s. 547. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 170.

153 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 154. Daha fazla örnek için bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 31, 176; nr. 15566, c. II, s. 33, 106, 136.

154 Buhârî, Şu'fa, 2.

155 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 84.

156 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 39. Daha fazla örnek için bk. Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15562, c. II, s. 396; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 157; nr. 15566, c. II, s. 256.

157 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15522, c. I, s. 323.

158 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, nşr. Mektebü tahkiki't-turâs fi Müesseseti'r-risale, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005, s. 1072.

159 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 62.

160 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 243.

'Ammûriye İçel ilinde kâin Anamur'dur. Sahildedir." şeklinde bir not düşmüştür.¹⁶¹

Âsım Efendi'nin *el-Kâmûs*'ta bulunan bir bölümün tercümesinde büsbütün yanlışlığı ve bu yanlışlığının sebebinin ise *Tâcü 'l-'arûs*'ta bulunan ibareden kaynaklı olduğunu belirterek Âsım Efendi'yi "'Horos oğlu işi' tabiri kendisinin horos akıllılığıdır." şeklinde sert bir dille eleştirmiştir. Bu bölümün doğru tercümesinin ise *el-Müntehab*'da bulunduğunu¹⁶² bildirmiştir.¹⁶³

Âsım Efendi'nin bazı bilgileri *el-Kâmûs*'tan yanlış aktardığına dair uyarıda bulunmuştur. *Kâmûs Tercümesi*'nde iki fetha ile مَعَادَ ve مَعَادَةَ kelimelerinin erkek ismi olduğuna dair bilginin aslı olan *el-Kâmûs*'a aykırı olduğunu ve hareketin zamme ile olması gerektiğine dair not düşmüştür.¹⁶⁴

Âsım Efendi'nin أُبَيْتْ ibaresini yanlış harekelediğine dair not düşmüştür. "Mütercimim zabtı yanlışdır. Galatât-ı ma'düdesinden biri de budur. Ğufira anhu."¹⁶⁵

Cümlelerde bulunan bozuk ifadeleri düzeltmiştir. *Kâmûs Tercümesi*'nde "'Ucme ve ta'rif sebebiyle ve er iken vasatı sâkin olduğu için munsarıf olmuştur." cümlesinde yer alan "sebebi" ibaresini "sebepleri" şeklinde düzeltmiştir.¹⁶⁶

"...diye feth-i bâb-ı mizâh eylemekle Zübeyr dahi 'بَلْ يَضْرِبُ خَيَْابٍ وَرَيْشَ الْمُقْعَدِ' diye mukâbele eylediler, 'بَلْ يَضْرِبُ خَيَْابَ الشَّيْفِ وَرَيْشَ الْمُقْعَدِ النَّبْلِ' takdîrindedir." cümlesindeki düşüklüğü 'بل' in ve "takdirindedir" ibaresinin üstünü çizerek بل yerine "yani" yazarak düzeltmiştir.¹⁶⁷

g. Kimi zaman musahhihin verdiği bilgilere tamamlayıcı notlar eklemiştir.

Musahhihin *Tâcü 'l-'arûs*'tan جردان kelimesinin zammeli olduğu ve Zemahşeri'nin bu kelimeyi kesre ile harekelediğine dair aktardığı bilgiye Zihni Efendi, müellifin de (Fîrûzâbâdî) kesre ile harekelediğine dair not düşmüştür.¹⁶⁸

Musahhihin *Tâcü 'l-'arûs*'tan aktardığı nota eklemeye bulunmuştur. Buna göre Zebîdî, *el-Kâmûs*'ta yer alan رَوَى عَنْ عُروَةَ kaydıının hatalı olduğunu, doğrusunun ise İbn Hibbân'ın aktardığına göre رَوَى عَنْ عُمر وَعَنْهُ ابْنُهُ يَحْيَى بنُ البهي şeklinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Zihni Efendi, Müslim'in *es-Sihâh*'ında رَوَى عَنْ البرى عن عُروَةَ şeklinde rivâyet edildiğine dair not düşmüştür.¹⁶⁹

h. Muhtemelen baskı hatası ya da nüsha farklılığından kaynaklanan hatalı yazımları düzeltmiştir. Bu durumla daha çok *el-Misbâhu 'l-münîr*'de karşılaşmaktayız. Söz konusu

161 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15595, c. II, s. 43.

162 "Bu ibare Kâmûs'tan me'hûzdur. Tercümesi şöyledir ki Hz. Zübeyr ile Hz. Osman (r.anhuma) dargınlıktan sonra lakırdı etmişler. Zübeyr Hazretleri 'İstersen atırsınız.' demiş. Osman Hazretleri dahi müstehziyâne 'Deve tersini mi?' demekle Hz. Zübeyr 'kılıç ile oku' demek isteyerek 'بَلْ يَضْرِبُ خَيَْابٍ وَرَيْشَ الْمُقْعَدِ' demiştir ki شداد خياب، vezninde Mekke'de kılıç döver bir demirci ismi olup مقعد dahi ism-i meful sigasıyla oklara yelek takar bir kimsenin ismi olmakla ضرب خياب ile seyfi ve مقعد ile sehmi murad eylemiştir. Âsım Merhum tercümede bu mefhundan tebâud ederek teassüfte bulunmuştur." Bk. Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, s. 188.

163 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 116.

164 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 731.

165 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15596, c. III, s. 702. Daha fazla örnek için bk. Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 763, 829; nr. 15595, c. II, s. 281, 555, 725.

166 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15595, c. II, s. 512.

167 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 116.

168 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-muhîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15522, c. I, s. 348.

169 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü 'l-muhîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15525, c. IV, s. 300. Daha fazla örnek için bk. Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15562, c. II, s. 38, 569.

Metinde geçen معنونة kelimesinin عون bâbında açıklandığını bildirmiştir.¹⁸³

Karâmita isminde tarihte bir gruptan ve bu grubun reisi olan Mu'tazid-billâh'tan bahsedilen yerde İbn Hallikân'ın eserinden Hallâc'ın biyografisine bakılmasına dair not düşmüştür.¹⁸⁴

el-Misbâhu'l-münîr'de geçen العَوَابِيرُ مِمَّا يَرْجُونَ غَيْرَ الْإِلَهِ وَدِينِهِمْ ... قَوْمٌ مِمَّا يَرْجُونَ غَيْرَ الْإِلَهِ وَدِينِهِمْ beytinin *es-Sihâh*'ta Hall maddesinde yer aldığını bildirmiştir.¹⁸⁵

وإنَّ شِعَائِي عَبْرَةٌ مُهْرَاقَةٌ beytinin devamı için *Vefeyâtü'l-a'yân* kitabının 285. sayfasına yönlendirmiş ve hoş bir telmih sanatına rast gelineceğini bildirmiştir.¹⁸⁶

Müennes kılınabilen ve kılınamayan çoğul isimler ile ilgili daha fazla bilgi edinmek üzere Zemaşeri'nin *el-Mufasssal* adlı dilbilgisi kitabına yönlendirmiştir.¹⁸⁷

k. Çoğu açıklamanın altına kendisine ait olduğunu belirtmek üzere¹⁸⁸ “Zihni” (ذهني), “z” (ذ), “kâlehu Zihni” (قاله ذهني), “harrerehu Zihni” (حرره ذهني) gibi ibareler yazmıştır.¹⁸⁹

Sonuç

Yirmi altı sözlükten istifade ettiğini tespit ettiğimiz Mehmed Zihni Efendi, sözlüklere kelimelerin anlamlarını açıklamak üzere başvurmanın yanında kelimelerin kökenleri, geçirdikleri lafız ve mana değişimleri, farklı lehçelerdeki kullanımları, morfolojik özellikleri hakkında da bilgi vermiştir. Arap toplumuna dair tarihi ve kültürel bilgiler sunmuş, nahiv ve sarfa dair gramer kurallarını sözlüklere başvurarak açıklamıştır. Sözlüklerde yer alan bilgileri birbirleriyle karşılaştırmış, bu bilgileri olduğu gibi değil tahkik ve tenkit ederek aktarmıştır. Dilbilgisi ve edebiyat kitaplarındaki bilgilerle sözlüklerdeki bilgileri birbiriyle karşılaştırmış, aykırılık arz eden bazı durumlarda sözlüklerdeki bilgileri tercih etmiştir.

Kütüphanesinde bulunan sözlüklere kelimelerle ilgili açıklama notları düşmüş, âyet, hadis ve beyit örnekleri vermiş, bazı hadis ve beyitlerin farklı rivâyetlerine değinmiştir. Bazı notlarda farklı sözlüklerden ya da hadis, tarih, edebiyat, dilbilgisi gibi çeşitli eserlerden faydalanmıştır. Sözlüklerde hatalı bulduğu bilgileri ya da yazım yanlışlarını düzelteren notlar almıştır. Bazı yan başlıklarla ve harekelediği kelime ve beyitlerle sözlüklerin daha anlaşılır ve kullanışlı olmasına katkı sağlamıştır.

183 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 51. Daha fazla örnek için bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 99, 115, 172; nr. 15566, c. II, s. 245, 251.

184 Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15595, c. II, s. 503.

185 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 151.

186 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 176.

187 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 252. Daha fazla örnek için bk. Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15562, c. II, s. 247, 443; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15566, c. II, s. 213; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 120, 915.

188 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 176; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 731; nr. 15595, c. II, s. 43.

189 Örnek için bk. Cevherî, *es-Sihâh*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15562, c. II, s. 79; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565, c. I, s. 197; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594, c. I, s. 116, 614, 731; nr. 15595, c. II, s. 43, 201.

Zihni Efendi'nin sözlükleri çok yönlü kullanıyor olması, sözlüklerin ilmi ve edebi açıdan işlevselliğini ve önemini göstermekle beraber kendisinin bu sözlüklere olan vukufiyetini de ortaya koymaktadır.

Zihni Efendi'nin kütüphanesinde bulunan sözlüklere düştüğü notlar ve mahiyeti, o dönemin sözlük okuma ve kullanma kültürüne ışık tutmaktadır. Notları oldukça özenli tuttuğunu, çoğu yerde kaynak zikrettiğini ve notun kendisine ait olduğunu belirtmek üzere notların sonuna “Zihni” veya “z” (ﺯ) yazdığını görmekteyiz. Haşiye türü eserlerden edinilmiş bir kazanım olduğunu düşündüğümüz bu tavırda bilginin başkalarına ve gelecek nesle aktarma kaygısının bulunduğunu söyleyebiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel.* neşr., Şuayb el-Arnaût v.dgr.. I-XLV, Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- *Türkçenin Sözcükleri.* Ankara: Bilgi Yayınevi, 2015.
- Arslan, Ahmet Turan. “Askerî, Ebû Hilâl.” *DİA.* III, İstanbul, 1991: 489-90.
- “Beylerbeyi Sakinlerinden Mehmed Zihni Efendi.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: Bildiriler.* I-II, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009.
- *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Attâr, Ahmed Abdülgafûr. *Mukaddimetü's-Sihâh.* Beyrut: Dâru'l-ilm, 1984.
- Başaran, Selman. “el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs.” *DİA.* XII, İstanbul, 1995: 102.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî.* I-VIII, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1979.
- Bulğen, Mehmet. “Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü.” *Nazariyat.* 5/1 (Nisan 2019): 37-79.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Garîbü'l-Kur'ân.” *DİA.* XIII, İstanbul, 1996: 379-80.
- Çankaya, Mücellidoğlu Ali. *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler.* I-VIII, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69.
- Çöğenli, M. Sadi. “Mutarrizî.” *DİA.* XXXI, İstanbul, 2006: 375-77.
- Çöğenli, M. Sadi ve Kenan Demirayak. *Arap Edebiyatında Kaynaklar.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000.
- Derveze, İzzet. *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru,* çev., Ali Benli. Klasik Yayınları, 2007.
- Elmalı, Hüseyin. “Ebû Zeyd el-Ensârî.” *DİA.* X, İstanbul, 1994: 270-71.
- Ergin, Ali Şakir. “Hafâcî, Şehâbeddin.” *DİA.* XV, İstanbul, 1997: 72-3.

- Ermış, Hamza. *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâmûsü'l-muhît*. nşr., Mektebüh tahkiki't-turâs fî Müesseseti'r-risale. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Gökhan, Elif Gül. "Mehmed Zihni Efendi'nin Arap Lügatçiliğindeki Yeri." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Gümüş, Sadrettin. "et-Ta'rifât." *DİA*. XL, İstanbul 2011: 29-30.
- "Radî el-Esterâbâdî." *DİA*. XXXIV, İstanbul 2007: 387-88.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları." *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed., İsmail Güler. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları." *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. ed., Ekmeleddin İhsanoğlu. I-II, İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999.
- Kallek, Cengiz. "Desûkî, Muhammed b. Ahmed." *DİA*. IX, İstanbul, 1994: 214.
- Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-hadîs." *DİA*. XIII, İstanbul, 1996: 376-78.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Düreyd." *DİA*. XIX, İstanbul, 1999: 416-19.
- Kılıç, Hulusî. "el-Kâmûsü'l-muhît." *DİA*. XXIV, İstanbul, 2001: 287-8.
- "Esâsü'l-Belâga." *DİA*. XI, İstanbul, 1995: 357.
- "Tâcü'l-luga." *DİA*. XXXIX, İstanbul, 2010: 356-57.
- Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. haz., Mehmet Ali Yekta Saraç. I-III, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Muktedab*. Marifet Yayınları, 'ts.'.
- *el-Müntehab*. Marifet Yayınları, 'ts.'.
- *el-Kavlü'l-ceyyid*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 'ts.', Tıpkıbasım, Üsküdar: Âsitâne, 'ts.'.
- Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *Mecma'u'l-emsâl*. nşr., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. I-II, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 'ts.'.
- Nizami, K. A.. "Fettenî." *DİA*. XII, İstanbul, 1995: 486.
- Öngören, Reşat. "İshak Hocası." *DİA*. XXII, İstanbul, 2000: 533-34.
- Öztürk, Mustafa ve M. Suat Mertoğlu. "Zemahşeri." *DİA*. XLIV, İstanbul, 2013: 235-38.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I-III, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lûgati*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Şerkâvî, Ahmed. *Mu'cemü'l-me'âcim*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslamî, 1993.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halîl b. Ahmed." *DİA*. XV, İstanbul, 1997: 309-12.
- "Seâlibî, Ebû Mansûr." *DİA*. XXXVI, İstanbul, 2009: 236-39.
- Turan, Abdülbaki. "İbn Mâlik et-Tâi." *DİA*. XX, İstanbul, 1999: 169-71.
- Tüccar, Zülfikar. "Meydânî, Ahmed b. Muhammed." *DİA*. XXIX, Ankara, 2004: 501-2.
- Tülücü, Süleyman. "Asmaî." *DİA*. III, İstanbul, 19991: 499-500.
- "el-Müzhir." *DİA*. XXXII, İstanbul, 2006: 251-52.

Uzun, Ayşe. "Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi." Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.

Ya'kûb, Emîl Bedî'. *el-Me'âcimü'l-lugaviyyetü'l-'Arabiyye bed'etiha ve tetavvüruha*. Beyrut: Dâru'l-ilm, 1985.

Yavuzarslan, Paşa. *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009.

Zavalsız, Halit. "Ebü'l-Haccâc el-Belevî." *DİA*. X, İstanbul, 1994: 322.

Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*. I-VIII, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyin, 1992.

Yazma Kaynaklar

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sıhâhü'l-'Arabiyye*. I-II, Mısır, 1292 (1875), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15561-62.

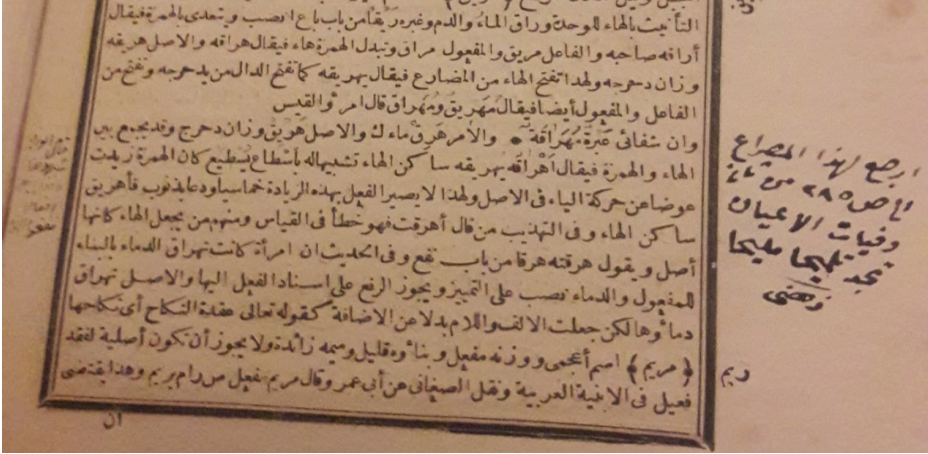
Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî. *el-Misbâhu'l-münir*. I-II, Mısır: Matbaa-i Âmire 1289 (1872), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15565-66.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâmûsü'l-muhît*. I-IV, Mısır: Bulak 1301 (1883), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15522-25.

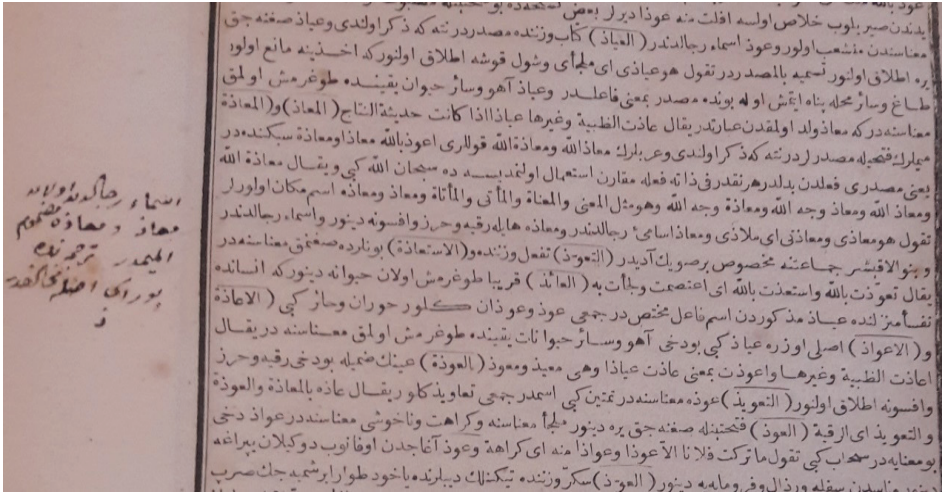
Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*. I-III, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1268 (1852), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15594-96.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. I-X, Mısır: Matbaa-i Hayriye 1306 (1889), Beyazıt Yazma Eser Ktp., Zeyl II. Defter, nr. 15526-1535.

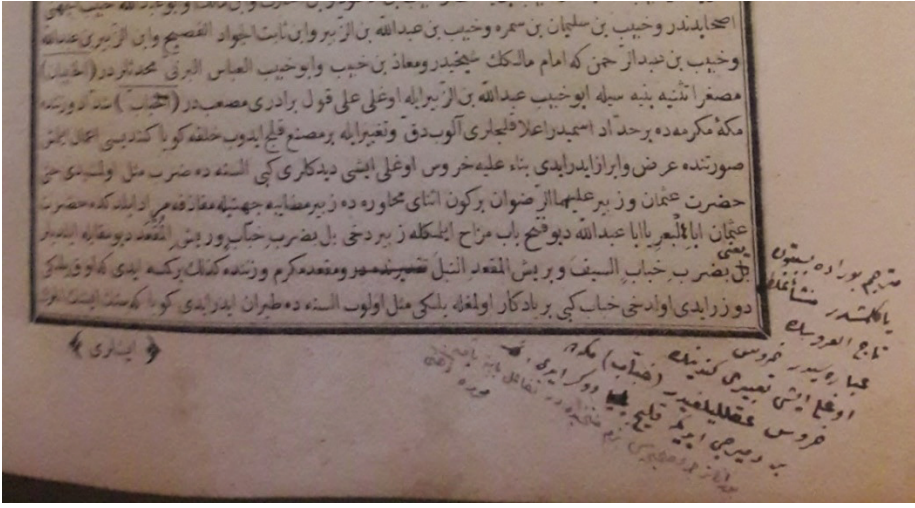
Ek 1: Mehmed Zihni Efendi'nin kütüphanesinde bulunan sözlüklere düştüğü örnek notlar:

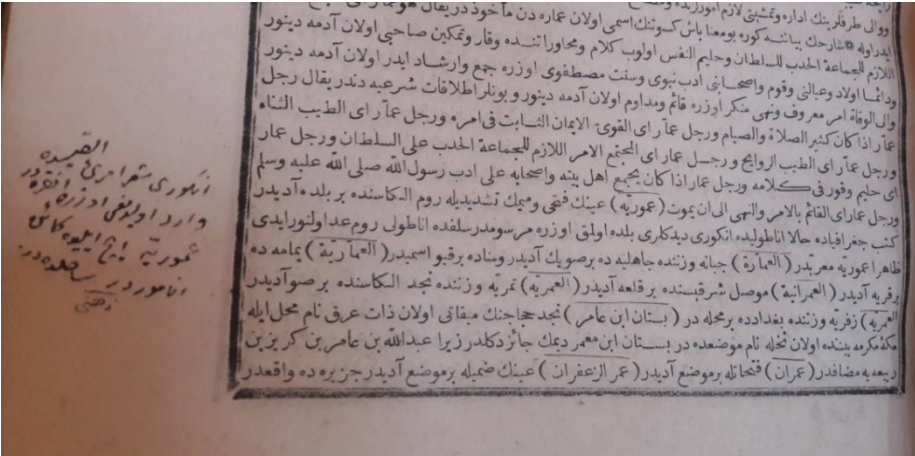
BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15565 - Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*

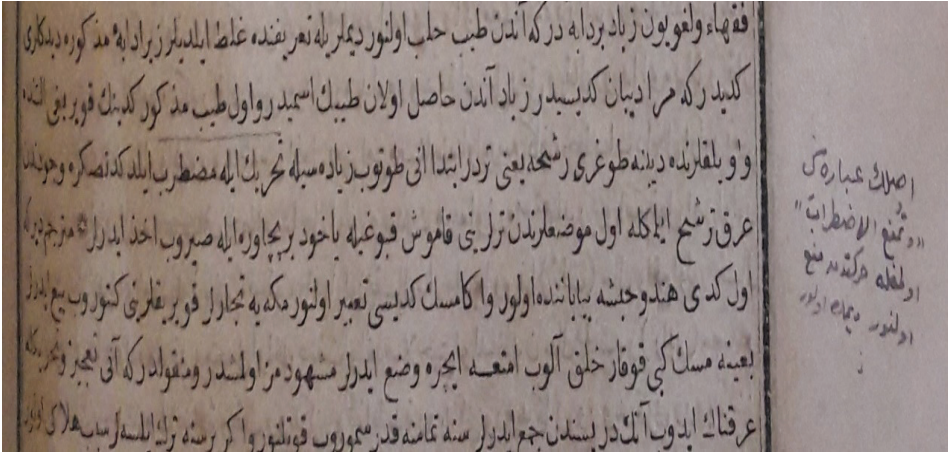
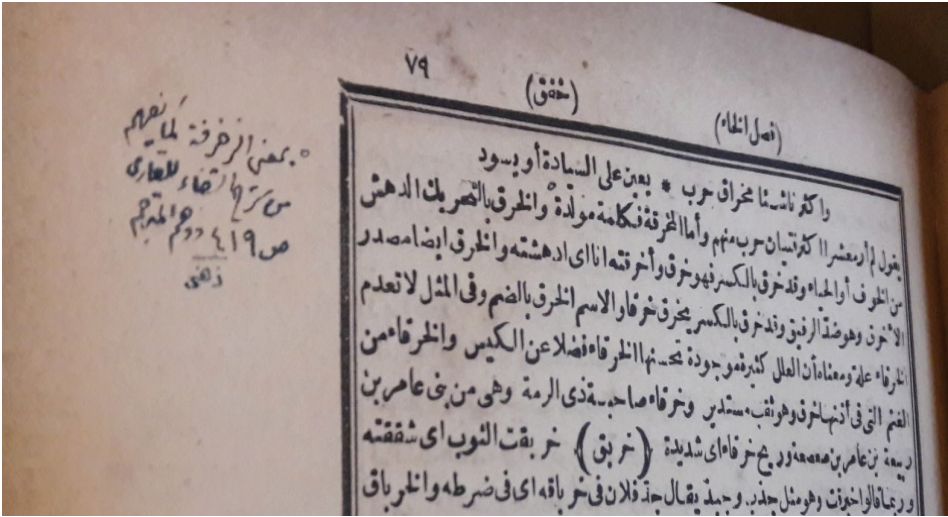
BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594 - Âsim Efendi. *el-Okyânûsü'l-bâsit*

BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594 - Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basit*

BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15595 - Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basit*

BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15594 - Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basît*BYEK, Zeyl II. Defter, nr. 15562 - Cevherî, *Tâcü'l-luga*

